

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Katedra bohemistiky

**TULÁK V ČESKÉ PRÓZE PŘED PRVNÍ
SVĚTOVOU VÁLKOU**

Rigorózní práce

Mgr. Adéla Smékal

(Česká filologie)

Olomouc 2022

Prohlašuji, že jsem tuto rigorózní práci vypracovala samostatně a uvedla v ní všechny použité zdroje a literaturu.

V Olomouci dne

.....

Upřímně děkuji všem, kteří mě podporovali nejen v průběhu psaní, ale především při dokončování této práce.

Obsah

Úvod	5
1 Předznamenání aneb Vstupní rozvahy nad tématem tuláctví v literatuře	7
2 K obdobám literárního typu tuláka nejen v evropských literaturách	13
3 Za extenzí pojmu tulák	22
4 Šrámek, Uher, Olbracht. Trojice tuláckých prvotín v uvažování o literatuře	38
5 Gellner, Hašek a reflexe jejich tuláků	49
6 Jak vyhostit cizí neplechu. O aktu (ne)přijetí v tuláckých prózách	55
7 Zahálka a hlad? Nejen motivy obžerství a opilství v tuláckých prózách	67
8 Tulácká identifikace. Jak se pozná tulák a jak sám sebe nahlíží	77
Závěr	87
Abstrakt	90
Literatura	92

Úvod

„Jen chodím světem... kříž nakříž se tahám...“¹ – prohlašuje tulák z povídky Josefa Uhra. Abychom tomuto bezcílnému pocitu při čtení rigorózní práce na téma *Tulák v české próze před první světovou válkou* co možná nejvíce zamezili, věnujeme první řádky jednoduchému informativnímu popisu její struktury.

Práce je rozdělena do osmi kapitol. První z nich je *Předznamenání aneb Vstupní rozvahy nad tématem tuláctví v literatuře*, kde stanovujeme základní vymezení našeho předmětu bádání. V druhé kapitole nazvané *K obdobám literárního typu tuláka nejen v evropských literaturách* se snažíme dospět ke specifikaci univerzálního potulného typu, ale také zasadit naše uvažování do literárněhistorického kontextu a v neposlední řadě stanovit problematické okruhy pro pozdější analýzu děl z korpusu primární literatury.

Následující kapitola *Za extenzí pojmu tulák*, v níž se snažíme o sémantický úklid termínu tulák, obsahuje dvě části. První z nich *Tulák jako kulturní druh* představuje lexikálně-etymologickou sondu, jejíž pomocí strukturujeme významové pole tuláka s cílem poukázat na společné a opakující se rysy spjaté s tímto slovníkovým heslem. V druhé části nazvané *Tulák jako kulturní vzorec* se přesouváme do oblastí společenských věd, kde tuláka sledujeme v díle sociologů či kulturních antropologů. Po konfrontaci s filozofickým přesahem a poznatky z úvodních statí práce tak dospíváme k poměrně uzavřenému okruhu mezi sebou provázaných textů, které nám umožňují zasadit naše uvažování do interdisciplinárního kontextu a stanovit charakteristické znaky tuláka – podpůrné problematické okruhy pro následující analýzu děl z korpusu primární literatury.

Šrámek, Uher, Olbracht. Trojice tuláckých prvotín v uvažování o literatuře je jakousi přehledovou statí mapující literárněhistorické interpretace, kapitola *Gellner, Hašek a reflexe jejich tuláků* pak nastiňuje možné paralely mezi postavami z pera těchto autorů.

V kapitole *Jak vyhostit cizí neplechu. O aktu (ne)přijetí v tuláckých prózách* sledujeme na motivu „nejlepšího přítele člověka“, jak se ve fikčním světě tuláckých

¹ Uher 1970 : 27.

povídek ustavuje sociální postavení tuláka. Děje se tak velmi často právě prostřednictvím psa, který funguje jako prostředník mezi hodnotovými vzorci majority a potulného člověka. Další kapitola *Zahálka a hlad? Nejen motivy obžerství a opilství v tuláckých prózách* je zaměřena na sociální dějiny Rakouska-Uherska, protitulácká opatření a jejich zobrazení v námi zkoumaných uměleckých textech. Jakým způsobem tulák nazírá sám sebe a jak byl nazírán v minulosti, popisuje kapitola *Tulácká identifikace. Jak se pozná tulák a jak sám sebe nahlíží*, v jejímž dovětku se pokoušíme popsat principy fikčního světa, na nichž jsou tulácké povídky vystavěny.

*Sám toulám se. Je měsíc ještě můj.
Ten nevezme mi nikdo víc.
Ty učesaný psíku, pamatuj:
smím štěkat ještě na měsíc.*

*Sám toulám se po městě s hladem svým
a se svou tesknou chimérou.
Jsem zcela blažen tímto bohatstvím.
To moji druzi nežerou.*

Karel Toman: Melancholická pouť, 1906.²

1 Předznamenání aneb Vstupní rozvahy nad tématem tuláctví v literatuře

Tulák, pobuda, vagabund či vandrák, poustevník nebo ledajaký člověk, v plurálu pak lidé kočovní, zlí samotáři, ale také neusedlí lidé, bosáci... Takovým způsobem bývají v českém literárním kontextu (čímž máme na mysli jak literární tvorbu, tak její literárněvědnou reflexi) nazývány literární postavy, které ve fikčních světech děl vegetují mimo jiné bez stálého bydliště, nebo takové, které často mění svůj pobyt a putují z místa na místo. V našem pojednání budeme nositele výše uvedených charakteristických vlastností označovat nejčastěji³ jako tuláka a uvažovat o něm jako o literárním typu.

Typ v sobě obecně vzato syntetizuje charakteristické vlastnosti či znaky vyskytující se u více jedinců. V literárněvědném myšlení se typy, alespoň svým vznikem, vážou ke konkrétnímu historickému údobí, v němž jsou někdy více a někdy méně provázány s určitými uměleckými tendencemi, postupy. Podle Šaldy máme v typech „zhuštěny celé citové, kulturní myšlenkové procesy a otázky“.⁴ Pokud tvrzení budeme brát doslova, můžeme dokonce hovořit o typech jakožto o představitelích obrazu určité doby.⁵ Nabízí se nám pak například zkoumání vývoje literárního typu

² Jedná se o úryvek z básně *Cassius*.

³ Označení „tulák“, respektive „tulačka“, pokládáme za neutrální. Představuje pro nás jakýsi invariant k synonymním variantám „žebrák“, „vandrák“, „pobuda“ apod., které pocítujeme jako příznakové, kladně citově zabarvené nebo naopak hanlivé.

⁴ Šalda 1978 : 167n.

⁵ Blažíček 1992 : 13.

tuláka nebo jeho komparace v rámci jednotlivých národních literatur. Vzhledem k rozsahu rigorózní práce téma vyžaduje zúžení, což ovšem neznamená, že bychom se rozhodli zcela zanevřít na uvedené badatelské směřování.

Předmětem naší práce se tak stává typ tuláka, jehož ohledávání rámuje do doby přibližně necelých dvou dekad, od přelomu devatenáctého a dvacátého století až do roku 1914. Dějinný úsek volíme s ohledem na dobové literární dění mezi dvěma uzlovými událostmi, jež měly na povahu či obecně kontinuitu literární tvorby na našem území významný dopad. Jsou jimi uveřejnění Manifestu Česká moderna (1895) a počátek první světové války, přičemž druhý z milníků takto vytyčené oblasti zkoumání náš záměr současně distancuje od razantního nástupu meziválečných avantgardních směrů. Nebudeme opomíjet ani širší kontexty vázané k ústřednímu pojmu (připomeňme, že jím je typ tuláka), neboť se nejenže vydáme po stopách příbuzných typů postav z evropských a jiných literatur, ale pátrat hodláme taktéž mezi historicko-sociologizujícími souvislostmi fenoménu tuláctví. Na vybrané prozaické texty daného období se zaměříme s cílem postihnout variační nebo diferenční nuance takto identifikovaných postav.

Korpus primární literatury tvoří následující prozaická díla (řazena u jednotlivých autorů chronologicky podle data prvního vydání):

- ▶ povídka *Sláva života* (1903) Fráni Šrámka;
- ▶ povídky *Mezi tuláky* (1905),
Beťárská povídka (1906),
O tulákovi Halálovi (1907),
Spravedlnost v Bavořích (1909),
V Neuburgu (1910),
Vlastivěda (1912),
Návštěvou v městě Neuburgu (1914) Jaroslava Haška;
- ▶ povídky *Setkání* (1906),
Na břehu (1906),
Ledajaký člověk (1906),
Piják (1906)
Pastýřská píseň (1906) Josefa Uhra ze souboru *Kapitoly o lidech kočovných*;

- ▶ román *Potulný národ* (1912) Františka Gellnera;
- ▶ povídky *Joska, Forko a Paulína* (1913),
Rasík a pes (1913),
Bratr Žak (1913) Ivana Olbrachta ze souboru *O zlých samotářích*.⁶

Sledování literárněvědné diskuse o literárním typu tuláka zahájíme krátkým zamyšlením nad slovy Daniely Hodrové: „V české literatuře se od přelomu století z repertoáru postav vynořují určité typy, vyznačující se výraznou subjektivností [...]. Tyto typy, které prozatím shrneme pod pojem *problematizující* postavy, byly odrazem určitých nových způsobů chápání reality a subjektu. Tam, kde se objevily, zpravidla do nezpochybněné významové struktury, nemodalizované promluvy vnikaly relativizující, hypotetizující momenty.“⁷ Poněkud nezřetelné pojetí problematizující postavy, byť zde autorka naznačuje, že jej máme považovat za jakési prozatímní pracovní označení, nám slouží jako inspirační zdroj našich úvah. Nehodláme tuto definici revidovat, podstatnější pro naše účely je totiž to, co teoretička dodává dále, ani ne tak poznámka, k níž se navrátíme později, že problematizující postavy jsou extrémními podobami „*druhého, jiného, ne-já, postavy s tajemstvím*“, jako spíše zkonkretizování konceptu. K problematizujícím postavám podle autorky řadíme *loupežníka, exotického člověka, kouzelníka* nebo, a co nás nejvíce zajímá, právě *tuláka*.⁸

Zájem o tematiku tuláctví můžeme pozorovat u Hodrové již dříve. Přibližně v polovině osmdesátých let se pokusila o systematičtější shrnutí „problematizujících

⁶ Uvedené texty se vyznačují kratším rozsahem, z hlediska literárních útvarů se jedná nejčastěji o povídky či črty, což obvykle po prvotním časopiseckém publikování nahrávalo jejich seřazení do souborných vydání kratších próz.

⁷ Hodrová 1994 : 109n. Užitím kurzivy v přímé citaci respektujeme tento způsob zvýraznění v citovaném zdroji.

⁸ Tuláková „problematičnost“ si už nyní zaslouhuje drobný komentář. Z výše uvedeného vymezení vyplývá tulákův potenciál vnášet svou individualitou do díla „nový rozměr“, narušovat zavedenou pořádanost fikčního světa, možná až rozrážet dané zvyklosti. Děje se tak za přítomnosti schématu jedinec (tulák) vs. většinová společnost, schématu založeném v nejobecnější rovině na distinkci nonkonformní – konformní, jež nám poslouží jako jeden z interpretačních podkladů pro analýzu vybraných děl.

postav“ v článku nazvaném *Postava tuláka, loupežníka a kouzelníka*.⁹ Pokud si odmyslíme vynucený marxistický nános, můžeme tvrdit, že se Hodrová snažila stručně a chronologicky vyložit genezi těchto tří typů napříč literárními druhy, přičemž se soustředila na období od nástupu moderny až po druhou světovou válku. K vymezené epoše přidává ještě i kořeny tohoto typu postavy pocházející z doby romantismu. S ohledem na téma rigorózní práce se v následujících řádcích zaměříme pouze na vývoj postavy tuláka v próze před první světovou válkou, jak je dokládán v uvedeném časopiseckém příspěvku.

Autorka se poměrně jednoduše vyrovnává se vztahem mezi tulákem a romantickým poutníkem, když tvrdí, že „v literatuře období romantismu je patrné dvojí pojetí tuláka, respektive tuláka a poutníka“,¹⁰ čímž v podstatě poutnictví redukuje na jakousi odnož tuláctví. Tento rozštěp je blíže charakterizován následovně: tuláctví často funguje jako maska či převlek a poutnictví zas vyniká určitým metafyzickým steskem až melancholií. Ačkoliv si neklademe za cíl probádat romantické poutnictví, je potřeba brát v potaz, jakým způsobem se jakožto svébytný marker umělecké tendence přimyká k tuláctví, přimyká-li se vůbec. Z našeho pohledu, podpořeného soudem Hodrové, se nám tulák pochopitelně jeví být s poutníkem do určité míry spřízněn. Rozdíl mezi těmito dvěma typy bude zřejmě potřeba hledat na rovině jejich vztahu k motivaci a cílevědomosti – poutník vykonává pěší pouť, ví, kam směřuje, a nechává přírodu ovlivnit jeho prociťování světa, zatímco tulák se v krajině či ve městě pohybuje bezcílně, a proto využívá různých jejích možností, zastávek. Třebaže součástí tuláctví je putování, nelze jej zaměňovat s poutníkem, ba naopak je potřeba poutníka (pocestného, chodce) od tuláka odlišit jako člověka konajícího cestu, putujícího někam, i jinam než na poutní místo (viz kapitola *Za extenzí pojmu tulák*). Ač je lákavé tvrdit, že tulák a poutník se odlišují jen velmi nepatrně, je nutné tyto dva pojmy neztotožňovat, neboť ke každému z nich se váží jiné literární, ale i širěji umělecké ohlasy a každý z nich generuje odlišné konotace. Rozdíl mezi nimi však nelze jednoduše zobecnit do tvrzení, že zjevným příznakem tuláctví je bezcílnost a příznakem poutnictví zase vědomí cíle.

⁹ Hodrová 1984.

¹⁰ Tamtéž : 444.

K opětovnému pomatení difference termínů dojdeme, když se přidržíme kontinuity typu tuláka v symbolismu, pro něhož „je příznačná stylizace tuláka jako poutníka, jehož pouť je cestou přerodu, znovurození“, zatímco v generaci anarchistické se setkáváme opět s dvojím pojetím, prvním je tulák-bosák a dalším tulák-bohém.¹¹ Od těchto dvou tuláckých podtypů Hodrová následně odvíjí svou interpretační linku táhnoucí se mj. od Šrámkovy *Slávy života* (1903) a Uhrových *Kapitol o lidech kočovných* (1905) až k Dykovu *Krysaři* (časopisecky 1911–1912) nebo Olbrachtovým povídkám *O zlých samotářích* (1913). Článek přehledového až zkratkovitého charakteru pro nás navzdory nejasnostem představuje hodnotný zdroj, protože v něm autorka načrtla nejen korpus primární literatury, ale rovněž relace tuláka k jiným typům literárních postav. Pro Hodrovou jako kdyby zůstával centrálním pojmem (typem), od něhož odvozuje ostatní typy, právě tulák, což je patrné již z výše uvedené formulace, z níž vychází romantický poutník jako jakýsi subtyp tuláka, či z komentáře o stylizaci tuláka jako poutníka.¹²

Relevantním textem je pro nás rovněž sborníkový příspěvek Věry Linhartové *Tulák a tuláctví v literatuře*. Autorka v souladu se sekundární literaturou skandinávsko-francouzské provenience uvádí původ typu tuláka ve francouzské a anglické žurnalistice osmnáctého století (k tomuto detailněji v kapitole *K období literárního typu tuláka...*). Tehdy se v západoevropském prostředí objevuje „tulák – reportér, chodec – pěšák, který sleduje oficiální události, pozoruje a shromažďuje informace o životě“,¹³ čímž se zakládá tradice *městského tuláka*. Linhartová uvádí mimo něj ještě „senzitivního tuláka/běžence“, „vševědoucího tuláka“ či „tuláka –

¹¹ Hodrová 1984 : 445.

¹² Badatelka připouští, že „postava kouzelníka [bývá] s postavami tuláka a loupežníka vnitřně spřízněna (tato spřízněnost se blíží identitě)“, přičemž za kouzelníka považuje „takový typ tuláka, který fascinuje nebo přímo zázračně proměňuje své okolí [...] in nuce je ovšem magicko-teatrální aspekt přítomen i v postavě každého tuláka [...]“. Hodrová 1984 : 447. Znamená to, že je principiálně nepotřebné rozlišovat jednotlivé typy a pojímat všechny jako součást trojjediného typu nebo snad jen rozsah pojmu typ tuláka zahrnuje jak loupežníka, tak i kouzelníka? Ven z této nesnadno čitelné pojmové situace si pomůžeme účelově – k typu tuláka v našem pojednání velmi volně zařazujeme i podle Hodrové pojatého tuláka-kouzelníka reprezentovaného postavou krysaře, jemuž se však v této práci budeme věnovat spíše okrajově.

¹³ Linhartová 1995 : 167. Například fiktivní pan Spectator, autor periodika *The Spectator* (vydávaného od roku 1711), je chápán částečně jako reportér a částečně jako tulák.

vraha“... Nelze si nevšimnout, v čem se přístup k problematice obou autorek shoduje. Jak Hodrová, tak Linhartová ve svých textech přehledového rázu vyloženě vrhají různorodé nálepky a přídomy (viz výše uvedené podoby „tulák-...“ či dokonce „tulák/...“), aby výstižněji pojmenovaly charakter tuláka, u něhož jsou patrné obdobné rysy společné pro dílo jednoho či více spisovatelů. Dále také obě dvě jako vzorového reprezentanta tuláckého typu v české literatuře uvádějí Olbrachtovy zlé samotáře, mimo tyto texty se každá z badatelek zaměřuje na okruh jiných autorů (Linhartová se například věnuje Tomanovi a Gellnerovi, zatímco Hodrová je zmiňuje spíše mimoděk). Zdaleka nejdůležitější ovšem je, že upozorňují na tematiku bosáctví a flanérství.

Nad výčet (sub)typů tuláků Linhartová navíc pokládá otázku, která se jako zásadní jeví i pro naše uvažování a kterou jsme naznačili již dříve, proto si ji dovolíme ocitovat:

„Při úvahách nad literárním typem tuláka narážíme na otázku, koho vlastně za tuláka považovat [...] v jednotlivých kulturách se pod tento pojem řadí jak tulák, tak pěšák, chodec procházející městskými ulicemi, pařížský dandy, potulný tovaryš, dráteník i pokleslá žena.“¹⁴

Úkolem našeho pojednání je pokusit se na tuto otázku najít odpověď, a to v terénu olemovaném výše uvedenými krajinnými zlomy. Cestu za hledáním typu tuláka v české próze před první světovou válkou otevřeme rozpravou o možných ekvivalentech tohoto typu postavy z evropských literatur a americké literatury.

¹⁴ Linhartová 1995 : 167.

2 K obdobám literárního typu tuláka nejen v evropských literaturách

V souvislosti s tulákem se v odborné literatuře objevuje ještě několik dalších typů, obvykle vázaných na konkrétní národní či sociokulturní oblasti. Ve slovesných dílech i textech, které je reflektují, se tak setkáváme s ruským *bosákem* nebo francouzským *flanérem*, hned v závěsu za nimi stojí anglosaský *vagabond* a *hobo*, ale rovněž *wanderer*, původní spíše v německojazyčném prostředí. Jak si ukážeme níže, původnost typu s určitým mateřským prostředím se nerovná jeho výhradní svázanosti pouze s tímto kontextem, neboť dochází k transponování typů i do jiných kontextů. Takové adaptace přirozeně obnášejí významové posuny, jaké se v této kapitole vynasnažíme naznačit. Jako zastřešující pojem pro níže představované typy postav přitom budeme používat označení *potulné typy*, popř. singulárovou variantu *potulný typ*. Popis v duchu literární komparistiky nám, i když podotýkáme, že v tomto ohledu nezamýšlíme aspirovat na zevrubný výklad vazeb mezi jednotlivými potulnými typy napříč národními literaturami, doufáme, dopomůže ke zpřesnění našeho předmětu zájmu, minimálně z hlediska negativního vymezení.

Vycházejíce nejen z odkazů v české literatuře, jako v případě bosáka a flanéra, ale také z českého překladu slova „tulák“ do anglického jazyka¹⁵ podmiňujeme vhléd do problematiky následujícími otázkami:

- ▶ Jaké má dané označení literárního typu charakteristiky?
- ▶ Existuje diametrální rozdíl v pojetí potulných typů mezi jednotlivými národními či regionálními literaturami?
- ▶ Je možné abstrahovat obecněji platné rysy potulných typů?

Předkládaná deskripce potulných typů si zasluhuje taktéž metodologický komentář. Uchylujeme se stále ke společnému blíže nespecifikovanému pojmenování pro všechny dále uvedené typy (již výše zdůrazňované *potulné typy*), neboť nechceme explicitně předesílat míru jejich provázanosti s „naším“ typem tuláka. Přestože pro nás typ tuláka představuje základní vstupní pojem, od něhož jsme se k příbuzným pojmům dobrali, není potřeba, abychom v tuto chvíli byli schopni jej vyčerpávajícím způsobem

¹⁵ Anglické výrazy přibližně odpovídající českému „tulák“: wanderer, vagabond.

vymezit, ba naopak, bylo by to na škodu. Proto jsme zvolili cestu jakýchsi diskurzivních sond. Zajímá nás totiž, v jakých souvislostech se příznaky tuláctví vyskytují, s jakými jevy jsou v literárněhistorické a kulturní reflexi usouvztažňovány. Veškeré z těchto typů byly pojmenovány nebo se lépe řečeno výrazně prosadily v druhé polovině devatenáctého století. Literární zobrazení měla mnohdy své předobrazy v reálných společenských jevech, zřejmě proto se tak snadno nabízí jejich vazba na linii sociologického a filozofického myšlení.

Za ekvivalent tuláka z ruské literatury můžeme pojímat **bosáka**, postavu semknutou s prozaikem Maximem Gorkým (1868–1936), v jehož díle se tento typ objevil přibližně kolem roku 1890. Bosák představuje silnou osobnost vzpírající se systému, reprezentuje živelnost, vzpuru. Přiřknuv bosákovi svobodnou vůli jako nejvyšší hodnotu, navazuje Gorkij na myšlenkový odkaz díla F. M. Dostojevského.¹⁶

Typickými motivy bosácké varianty tuláckého žánru jsou na jedné straně motivy deziluze, vyděděnctví a celkové deklasovanosti¹⁷ často způsobené sociální křivdou, na straně druhé jsou to motivy tulácké pospolitosti. Bosák je tulákem sociálním a svému osudu se buď podvoluje, anebo se proti němu bouří a mstí se na společnosti.¹⁸ Jenže bosácký způsob života může být též výsledkem uplatnění vlastní vůle žít mimo systém. „Bosáci jsou nešťastní a někdy smutně vzpomínají na svou minulost, kdy tak nebo onak byli začleněni do celkového řádu života. Zároveň ale jako kdyby u p. Maxima Gorkého nebyli z tohoto řádu ani tak vytrženi nějakými vnějšími podmínkami, jako spíš sami z něho odešli dobrovolně, pobízeni touhou po svobodě, které nejlépe hoví toulavý život.“¹⁹ Již tady se nabízí protikladný pohled na příčinu

¹⁶ Charakteristiku bosáka uvádíme na základě osobní konzultace s prof. PhDr. Zdeňkem Pechalem, CSc., z Katedry slavistiky FF UP. Ruské bosáky nahlíží jako neoromantické a srovnává je s americkými beatniky.

¹⁷ Z významu slova bosák pocítujeme spojitost s nuzotou, stavem bída, srov. bosák jako „bosý člověk“, „člen mnišského řádu majícího v předpisech choditi bos“, současně však také „bramborový knedlík ze syrových bramborů a žitné mouky“, *Příruční slovník jazyka českého* [online]. Zmínku o bosácích jakožto příslušnících žebravého mnišského řádu karmelitánů či františkánů nacházíme rovněž v cestopise z šestnáctého století z pera Oldřicha Prefáta z Vlkánova, viz Bočková 2007 : 509.

¹⁸ Hodrová 1984 : 445n.

¹⁹ Michajlovskij, N. K., cit. dle Drozda 1990 : 159.

potulného živoření, jež bychom mohli promítnout do otázky, z čeho pramení potulování se, zda z osobních pohnutek, anebo z vnějšího přičinění.

Pro Gorkého povídky s postavou bosáka je dále nadto typická poetika tzv. „disjunktivního kontrastu v podání zevnějšku a nitra hrdiny“.²⁰ Vnější charakteristika a prostředí děje mají působit drasticky, nitro má naopak tíhnout k jakémusi ideálu. Krutého a nevybíravého účinku se dosahuje „pleonasticky hyperbolickým portrétem“,²¹ kdy dochází ke kupení detailů z prostředí spodiny a hrdinových činů, které se neshodují s běžnou morálkou – od krádeží přes pitky a rvačky až k různým nadávkám. Bosákům ale zároveň nejsou cizí filozofické úvahy, často podpořené krajinomalbou.²² Domníváme se, že právě kontrast zevnějšku a nitra je bosáckým gros, tím, co tento typ činí nejsnáze rozpoznatelným mezi ostatními tuláky.

Bosáctví v české literatuře představuje okrajové téma, hovoří se o něm snad jen v souvislosti s Uhrovými *Kapitolami o lidech kočovných* a Olbrachtovým souborem *O zlých samotářích*. V těchto případech narážíme na shodu v plurálovém tvaru v názvu děl (k tomu přidejme Gorkého sebrané spisy *Bosáci* nebo *Bývalí lidé*). Ostatně i postavy v povídkách povětšinou pobývají ve skupinách, i přes protispolečenské postavení se bosák málokdy vyskytuje „fyzicky“ samostatně, čímž si zachovává příznak kolektivity.

To však neplatí pro **flanéra**,²³ protože ten se potuluje ve svém přirozeném prostředí velkoměst sám. Městský typ tuláka si také vynucuje poněkud rozsáhlejší interdisciplinární náhled, jak si zanedlouho ukážeme. Walter Benjamin tímto konceptem odkazuje k básnické sbírce *Květy zla* (1857) Charlese Baudelaira. Básník v nich zprostředkovává město jako objekt odcizeného pohledu člověka, který stojí současně na pomezí velkoměsta jako takového a měšťanské třídy, aniž by se jedné z těchto pozic podrobil. Poněvadž flanér není nikde doma, hledá pro své potřeby

²⁰ Drozda 1990 : 160nn.

²¹ Tamtéž.

²² Tamtéž.

²³ Uváděn též jako flâneur, flaneur či fläner, z původního francouzského fläner (bloumat). Přednost dáváme počestně podobě termínu (tedy flanér). Jako synonymní označení chápeme výrazy „zevloun“, „městský tulák“ nebo „zahaleč“.

útulek a ochranu v davu, odkud známé město vnímá jako fantasmagorii.²⁴ Flanérské nazírání je vzrušující podívanou člověka nepatřícího k ostatním lidem. I uprostřed davu si dokáže udržet „vlastní prostor ke hře a nemíní se vzdát svého *privatissima*“.²⁵ Jeho vztah vůči davu je ambivalentní, přestože se s ním spouští, cítí, že dav má v sobě též cosi nelidského.

Opozice městského tuláka vůči davu budila zájem myslitelů sociologického a filozofického zázemí, jimiž je považován za emblematickou figuru městského prostředí osmnáctého a devatenáctého století. Městský tulák bývá často zmiňován v přímé souvislosti se zrodem masové kultury a moderního prožívání, v tomto duchu se mu také věnuje polský sociolog Zygmunt Bauman. V českém překladu jeho pojednání se pro tento typ užívá označení *zevloun*.²⁶ Zopakujme, že zevlounovi je vlastní perspektiva nazírání. Aby se mohl oddávat pozorování, skrývá se v davu, ale nenáleží k němu. Ačkoliv všechny vidí, zůstává jimi neviděn. Jeho protihrači se stávají *pasanti*, náhodní kolemjdoucí, které využívá jako promítací plátno, jakousi platformu pro volnou představivost a domýšlení lidských osudů v okamžiku nyní, bez minulosti a bez budoucnosti. „Městský zevloun tedy představuje prožitek svobody, svobody úplné, nezávislé na vůli a rozmarech jiných lidí, ale také svobody pouze představované, konvenční a bezzubé, jež na tvaru světa nezanechává žádné stopy.“²⁷ Bauman odhaluje svobodu, mimochodem další z výrazných motivů spojených s potulnými typy, jako bezmocnou.

Francouzskému typu sekunduje ještě jiný reprezentant individuality v ulicích, *badaud* neboli zvědavý pozorovatel, čumil.²⁸ Flanéro i badaudovi je společné prostředí Paříže, pohyb v ulicích a akt pozorování. Každý z nich však zaujímá principiálně odlišné stanovisko, proto je můžeme vymezit na základě protikladů. Kde je městský

²⁴ Benjamin 1979 : 74.

²⁵ Tamtéž : 93.

²⁶ Jedná se o překlad z polského *spacerowicz* ve smyslu „ten, kdo se prochází, bez cíle bloumá, jen tak se poflakuje, kouká, prostě – zevluje“. Petrussek in Bauman 1995 : 25.

²⁷ Bauman 1995 : 42.

²⁸ Uvádíme zde vlastní překlady z původního znění v anglickém jazyce. *Badaud* neboli *curious observer*, *rubberneck* nebo *gawker*, naproti němuž figuruje flanér jako procházející se osoba, *stroller*. Shaya usouvztažňuje pohled flanéra a badauda s formováním obrazu veřejnosti v dobové žurnalistice. Shaya 2004 : 46.

tulák obvykle zobrazován jako soliterní chodec, stojí zvědavý pozorovatel jako jeden z mnoha, což koresponduje i s jejich původem. Zatímco první uvedený pochází z aristokratických vrstev, druhý bývá asociován s dělníky, řemeslníky, prodavači. Rozdíl tkví taktéž v jejich poměru k davu, flanér je člověk v davu, nikoliv člověkem davu, a pokud je gurmánem ulice, je badaud jejím žroutem, jenž nemá daleko ke karikatuře svého sofistikovanejšího protějšku. Flanér totiž v bezcílných potulkách hledá ukojení pro své extrémně rozvinuté vnímání či pocity (*overdeveloped sensibilities*) čině tak z elitářské pozice někoho, kdo se sice pohybuje v davu jako ryba ve vodě a raduje se z vlastní anonymity, ale jehož já v tomtéž okamžiku trpí neukojitelnou touhou po ne-já (*insatiable appetite for the non-I*).²⁹ Oproti tomu badaud se pojí s konotací nadbytečné zvědavosti, naivity, prostoduchosti a zející nevědomosti.³⁰

Mohlo by se zdát, že flanérství se slučuje výhradně s francouzským prostředím, ale není tomu tak. Typ flanéra coby (velko)městský fenomén byl analyzován i v dílech severské literatury, kde se na jedné straně vyznačuje pozorovací bystrostí a hravou zkušeností, na straně druhé úpadkem mezi kriminální živly.³¹ Se severským flanérem se vynořuje aspekt důvěrně známý už pro bosáka, sociální patologie a společenské normativy.

Protichůdná spřízněnost pařížského flanéra s davem nahrává jeho blízkosti k typům dalších evropských velkoměst. Příbuznost spatřuje Benjamin v berlínském *Nantovi*, lidové postavě z předbřeznové doby, zakrnělé odnoži *citoyena* (tedy občana),

²⁹ Shaya 2004 : 46nn.

³⁰ Tamtéž : 49–51.

³¹ Kjellén 1985. Pro představu – Kjellén se zabývá městskými tuláky v díle dánských spisovatelů, jako jsou Herman Bang (1857–1912), Peter Nansen (1861–1918), Johanes Jorgensen (1866–1956); Švédů Augusta Strindberga (1849–1912), Oscara Levertina (1862–1906), Georga Nordensvana (1855–1932), Augusta Blanche (1811–1868), Lova Almquista (1793–1866); Norů Hanse Henrika Jægera (1854–1910) či Sigbjorna Obstfeldera (1866–1900), ale také francouzských autorů Charlese Baudelaira (1821–1867), Gustava Flauberta (1821–1880), Guye de Maupassanta (1850–1893), Jorise Karla Huysmanse (1848–1907), Émila Zoly (1840–1902), a v neposlední řadě rovněž v díle N. V. Gogola (1809–1852).

jehož „nic nepodněcuje, aby o něco usiloval“,³² a tak jen postává na nárožích. Německý typ asociuje apatii či pohyb v začarovaném kruhu.

Možnou obdobou je taktéž londýnský *muž zástupu*. Pojmenování tohoto typu odvodil Charles Baudelaire z povídky Edgara Allana Poea *The Man of the Crowd* z roku 1849, pozorovatele hustého proudění chodců, z jehož líčení vzniká dojem, jako kdyby ulice byly plné podnapilých zbědovanců. Ve skutečnosti jde o vylíčení honorace, zámožných obchodníků či advokátů. Muži zástupu se Baudelaire věnoval v eseji o výtvarném díle Constantina Guyse (1802–1892). Nazvav jej „malířem moderního života“ a ztotožnil jeho pozorovací schopnosti s dandym.³³ Je snad dandy předchůdcem flanéra? O společné shodě vypovídají aristokratický původ, postoj mimo praktické zájmy většiny a nonšalantní způsoby, jež se městský tulák nezdráhá dávat najevo značně provokativně.³⁴ Dandyovsko-flanérskou esenci nacházíme rovněž ve zmínce o bohémství jakožto městské imitaci **vagabonda**. Městský vagabond (*town vagabond*) je moderním bohémem (*modern bohemian*), jehož jádro není doopravdy nekonvenční, protože jeho potulky nejsou puzeny instinktivně.³⁵ Podřizuje se spíš vnějším společenským požadavkům, módní vlně.

Vagabondovi je na rozdíl od zevlouna příznačné sepětí s přírodou, v němž se zračí prapůvodní divokost (*primal wildness*) lesů a hor, ba až vášeň pro Zemi (*passion for the Earth*).³⁶ Ve vztahu k ostatním postavám však zůstává vagabond odměřený

³² Benjamin 1979 : 110.

³³ Tamtéž; Baudelaire 1968 : 600nn. Překlad *Muž zástupu* čteme v českém vydání Benjaminovy studie, zatímco v českém znění Baudelairových esejí i Poeovy povídky se objevuje alternativa *Muž davu*. Dodejme, že flanérskými schopnostmi v povídce disponuje ich-formální vypravěč, jenž se rozhodne sledovat muže davu, který jej zaujal. Nakonec se vypravěč zamýšlí nad principy „davového života“.

³⁴ Srov. „Kolem roku 1840 patřilo po jistý čas k dobrému tónu vodit v pasáží na procházku želvy.“ Benjamin 1979 : 110.

³⁵ Rickett 1906 : 10nn. K takovým městským vagabondům řadí autor dílo Baudelaira a Verlaina. U Gorkého a Tolstého připomíná ruského vagabonda (*Russian vagabond*), jemuž připisuje zvláštní fatalismus, melancholii a intenzivní emotivní prožívání.

³⁶ Tamtéž : 3n. Rickett ve studii z první dekády dvacátého století slučuje vagabunda s dílem anglicky píšících autorů z osmnáctého a devatenáctého století, konkrétně Angličanů Williama Hazlitta (1778–1830), Thomase de Quinceyho (1785–1859), George Borrowa (1803–1881), Roberta Louise Stevensona (1850–1894) nebo Richarda Jefferiese (1848–1887) a jediného amerického autora Henry D. Thoreaua (1817–1862).

a osobně nezaujatý, jeho temperament se vyznačuje potulným instinktem (*wandering instinct*) a již zmiňovanou vášní a její manifestací v potěše nejen z otevřeného prostoru, ale také z veškerých projevů života v přírodě. Přestože se cítí otrávený z kontaktu s jinými osobami, není vhodné jej ztotožňovat s mizantropem.³⁷ Na tomto místě nelze za všechny nevzpomenout alespoň na Olbrachtovo zlé samotářství, jehož projevy mají silně mizantropický nádech. V anglosaském prostředí se objevují ještě dva potulné typy, jejichž vztah k ostatním lidem či postavám je přinejmenším komplikovaný. Jsou jimi **wanderer** a **hobo**.

Wanderer je termín spjatý s německým či anglickým prostředím, ačkoliv v každém z nich se vyznačuje rozdílnou sémantickou platností, proto původní anglické i německé znění raději ponecháváme bez českého ekvivalentu. V prvním případě sloveso *wandern* denotuje cestování, primárně pěší, které může, ale nemusí mít vytyčeno konkrétní cíl. V anglickém kontextu se pak ke slovesu *wander* bezcílnost pojí přímo. *Wanderer* proto značí jak pěšího turistu, tak bezcílného vandráka, a naznačuje kočovný způsob života (k takovému životnímu stylu je možné zařadit kočovného herce či hudebníka, podomního prodavače, nádeníka, cikána, ale dokonce i vědce, učence či studenta, zkrátka veškeré „migranty“).³⁸ Jistý posun zaznamenáváme u archetypálního pojetí wanderera – nemá domov a na společnosti je nezávislý až do takové míry, že se pro ni stává jakousi neviditelnou součástí divočiny. Odstup od společnosti mu zajišťuje možnost rozpoznat její sociální problémy a poukázat na ně, čímž zajišťuje její rovnováhu a funkčnost.³⁹ U anglosaského typu je zdůrazňována schopnost reflexe sociálních problémů.

Podobný potenciál nacházíme u typu *hobo*. Jelikož v podstatě nemá žádný sociální status, stojí bokem a nečiní důležitá rozhodnutí, bývá proto přehlížen. Hoboes se ve Spojených státech amerických objevují po skončení občanské války. Jsou spjati s rozvojem průmyslu, ke svým zpravidla pokoutním způsobům přepravy často

³⁷ Rickett 1906 : 8.

³⁸ Cusack 2008 : 2. Cusack své zkoumání rámuje dvěma romány, Goethovým *Viléma Meistera léta učednická* (1795) a *Die Akten des Vodelsangs* (1895) Wilhelma Raabeho. Dále zahrnuje autory Johanna Ludwiga Tiecka (1773–1853), Novalise (1772–1801), Theodora Fontane (1819–1898) nebo Georga Büchnera (1813–1837).

³⁹ Curtis 2011.

používali železnici.⁴⁰ S dělníky bez domova putujícími krajem se mezi naše potulné typy nepřímo vnáší motiv práce, respektive poměr k práci.

Jak vlastně literární potulné typy ob stojí při konfrontaci s bezdomovectvím? Bylo by příliš zjednodušující považovat pojem **homeless**, budeme-li se držet anglosaských typů, za hyperonymum pro hyponyma wanderer, vagabond a hobo. Je tomu spíše naopak, bezdomovectví je pouze jedním z aspektů tuláckého způsobu života. *Homeless wanderer* nabývá podoby rebela, průzkumníka až dobrodruha, ale také účastníka života na ulici, nižší třídy. Bezdomovectví je specifickým zdrojem literatury již od středověku. Romantický hrdina se vydává na cestu za dobrodružstvím a svobodou, načež jeho následovník v realismu a naturalismu se rodí jako oběť sociálních a ekonomických selhání. Jak v romantizujícím, tak v realisticky pojetém zobrazení bezdomovectví reprezentuje stav Jiného (*the Other*).⁴¹ Tento aspekt ostatně zdůrazňuje i Hodrová.⁴²

Kompilačním úsilím jsme dospěli k množství poznatků, jejichž čtení může budit chaotický dojem a pocit, že pro nás mechanické kupení typů jen stěží představuje vděčný prostředek k systematizaci konceptu. Takové prvotní domnění máme za mylné a pokusíme se jej napravit následujícím shrnutím. Z popisu potulných typů totiž vyplývá několik univerzálněji platných charakteristik, k nimž se postupně vyjádříme. Pojmenováním společných rysů potulných postav se do jisté míry dopouštíme generalizace, což si ovšem s ohledem na podstatu typu jako takového (viz *Vstupní rozvahy nad tématem tuláctví v literatuře*) můžeme dovolit.

⁴⁰ *Hobo* je od *trampa* a *pobudy* (*bum*) rozeznatelný jednoduše: „The hobo works and wanders, the tramp dreams and wanders and the bum drinks and wanders.“ Anderson 1923 : 87, cit. dle Anderson. Anderson se zaměřil na autory, kteří sami žili jako hoboos nebo trampové. Jejich autobiograficky laděná díla nazývá přímo jako *Hobo Literature*. Jedná se například o Jacka Kerouaca (1922–1969) nebo Velšana W. H. Daviese (1871–1940). Českou obdobou hoboos by mohli být kočující železniční dělníci, *Trhani* (1888) Jana Nerudy.

⁴¹ Allen 2003 : 3nn. Allen se zabývá díly americké literatury autorů Harriet Beecher Stowe (1811–1896), Horatia Algera (1832–1899), Stephena Cranea (1871–1900), Jacka Londona (1876–1916) a Meridel Le Sueur (1900–1996). Poslední uvedená autorka je spjatá s proletářským hnutím.

⁴² Hodrová 1994.

Jaké charakteristiky máme na mysli?⁴³ V první řadě je to *vyčleněnost ze společnosti*, jež se projevuje na úrovni fyzické, mentální či na obou úrovních současně. Jak bosák, tak flanér, vagabond, wanderer či hobo se pohybují vně společnosti a jejich pozice je staví na jedné straně do role vzbouřené individuality a na straně druhé nezávislého pozorovatele, v obou případech z nich tak činí bytost neviditelnou, přehlíženou, ne však nenápadnou. O co víc se potulné typy strání ostatních lidí, tím u nich vzrůstá *význam prostředí*, které je obklopuje. Potulné typy interagují s přírodou, ať už s krajinou nebo městskou divočinou, a ta jim je zdrojem tvořivých podnětů. V takovém světě se formuje vztah mezi potulnou individualitou a jinak nastavenou společností, tedy *opozice potulné individuality vůči majoritě*.

Jakožto svérázní jedinci vyhledávají tyto typy samotou nebo se sdružují s jinými obdobně vyloučenými postavami. V jejich exkluzi je patrná *vysoká míra exkluzivity*. Jedním ze způsobů její manifestace je rozpor mezi prožíváním a jednáním, viz vzpomínaná bosácká disjunkce nitra a zevnějšku hrdiny. Potulný typ je ke svému životnímu režimu motivován různými faktory, svou roli může hrát jak *potulný instinkt*, tak subjektivně pocíťované nepříznivé *nastavení společnosti* a ztráta zázemí, s čímž souvisí i *absence domova*. Bezdomovectví může být dočasné (městský tulák původem z prominentních vrstev se navrácí domů) nebo absolutní. Potulný typ *ztělesňuje Jiného*, jemuž jako čtenáři přisuzujeme nízký status a cizost. Kam se tento Jiný ubírá, většinou nejsme s to identifikovat, je mu vlastní spíše *bezcílnost*. Slovy Zygmunta Baumana: „Tulák vždycky dobře ví, od čeho prchá. Pouze mlhavě a neurčitě ale ví, za čím spěchá.“⁴⁴ Uvedené vyjádření se sice týká typu tuláka, domníváme se však, že je výsadou obecně platnou i pro naši abstrahovanou verzi potulného typu.

Jsouce si své direkce vědomi, máme za to, že postřehy o potulných typech nám budou nápomocny při dalším ohledávání typu tuláka, a to hned dvojitým způsobem. Zaprvé tím, že pokud přímo neohraničily, tak alespoň značně zúžily předmět našeho bádání, a rovněž proto, že nám umožnily zasadit danou problematiku do proudu literárněhistorického uvažování. Od obrazu univerzálního potulného typu budeme dále směřovat ke konkrétnějšímu obrazu tuláka. Než tak učiníme, obraťme pozornost ještě k významovému poli, které „tulák“ pokrývá jako slovníkové heslo.

⁴³ Klíčová slova charakteristik zvýrazňujeme kurzivou.

⁴⁴ Bauman 1995 : 49.

3 Za extenzí pojmu tulák

3.1 Tulák jako kulturní druh

Jaké myšlenkové obsahy se pojí s kodifikovanou podobou slova *tulák*? Abychom zrekonstruovali významové pole předmětu našeho bádání a porovnali distinktivní sémy, které se s *tulákem* jako slovníkovým heslem pojí, budeme během této krátké zastávky těžit z českých výkladových slovníků. Synchronní sémantické pole *tuláka* doplníme ještě o diachronní, etymologický náhled.

K sémantickému poli přitom přistupujeme jako k určité oblasti významového užití, do níž spadají „výrazy z jednoho věcnévýznamového (sémantického) okruhu“⁴⁵ a která zároveň ukazuje vidění světa, jež náleží dané kultuře.⁴⁶ Ecův předpoklad vezměme doslova – budeme pak moci výsledný jazykový konstrukt *tuláka* pojmut spíše jako české specifikum, nyní bez ohledu na další tulácké typy uvedené již v předchozí v kapitole *K obdobám literárního typu tuláka nejen v evropských literaturách*. Zároveň jsme si, společně s Wierzbickou, vědomi, že významy označující „kulturní druhy“, přičemž *tuláka* jako tento druh chápeme, jak už naznačujeme v titulu podkapitoly, „netvoří na rozdíl od výrazů pro přírodní druhy nearbitrární, diskrétní sémantická pole“.⁴⁷ Při hledání sémantické struktury konkrétních substantiv „do hry vstupuje řada nejrůznějších komponentů vztahujících se k jejich inherentním vlastnostem, ale i k ‚vnějším rámcům‘, jako je přirozené prostředí, chování [...]“.⁴⁸ Přesně takových komponentů se budeme při naší lexikologické sondě držet. Pomocí jednotlivých definic, které jsou pochopitelně odlišné svým dosahem a rozsahem, se pokusíme načrtnout strukturu sémantického pole našeho předmětu bádání, a to proto, abychom poukázali na významové odstíny, jež jsou *tulákovi* jakožto slovníkovému heslu vlastní.

Excerpované definiční rysy řadíme do několika sémanticky příbuzných shluků, na jejichž základě pak můžeme *tulákovi* přiřknout následující zobecněné kvality:

⁴⁵ Čechová a kol. 1996 : 45.

⁴⁶ Eco 2009 : 98. Srov. Wierzbicka 2014 : 203, která vnímá význam jako jedinečnou a kulturně specifickou konfiguraci univerzálních elementárních sémantických jednotek.

⁴⁷ Wierzbicka 2014 : 192.

⁴⁸ Tamtéž : 190.

- ▶ *Tulák je člověk, který nemá stálé bydliště.* Komponent „bezdomovectví“ bývá uváděn jako primární, navíc k němu bývá dovětkem připojována také absence výdělečné činnosti, srov. *tulák*, „člověk bez stálého bydliště“,⁴⁹ „člověk nemající stálé bydliště“, nadto ještě „často ani stálé zaměstnání“,⁵⁰ „tvor nemající vůbec stálého bydliště, často ani stálého zaměstnání“.⁵¹
- ▶ *Tulák je člověk, který často mění místo svého pobytu.* S komponentem pohybu z místa na místo se pojí i aspekt motivace, srov. „toulavý, chodící z místa na místo“,⁵² „člověk měnící často svůj pobyt, putující z místa na místo (často ze záliby)“,⁵³ který může být hodnocen dokonce velmi expresivně jako „osoba, tvor milující pobyt mimo domov“.⁵⁴
- ▶ *Synonymem tuláka je pobuda, vandrák, pobuda, poběhlík či vagabund.*⁵⁵ V referenční řadě, kterou zde uvádíme v její kompletní podobě dle *Tezauru*, dále najdeme výrazy přesahující až ke kočovnosti způsobené střídáním pracovních příležitostí: „toulavý člověk, toulavec, poběhlík, beťár, lunda, pobuda, povaleč, obejda, vagabund, oplan, vandrák, somrák, tramp, bezdomovec, vagant, nestálý člověk, fluktuant, přelétavý člověk, stěhovavý pták, nomád, cikán, migrantní dělník, přistěhovalec, přivandrovalec“.⁵⁶
- ▶ *Synonymem tulačky je žena nevalné pověsti.* V souvislosti s přechýlením dochází k významovému posunu a do popředí vystupuje aspekt genderu, neboť jako synonymní označení *tulačky* se užívá „běhna“ nebo „poběhlice“.⁵⁷

⁴⁹ *Slovník spisovné češtiny* [online].

⁵⁰ *Slovník spisovného jazyka českého* [online].

⁵¹ *Příruční slovník jazyka českého (1935–1957)* [online].

⁵² (F. G.) 1931 : 70. Zkratku či šifru autora se nám nepodařilo objasnit ani po konzultaci se současnou redakcí časopisu *Naše řeč*.

⁵³ *Slovník spisovného jazyka českého* [online].

⁵⁴ *Příruční slovník jazyka českého (1935–1957)* [online].

⁵⁵ *Tulácký je tedy „vagabundský, vandrácký“.* *Příruční slovník jazyka českého (1935–1957)* [online], *Slovník spisovného jazyka českého* [online], *Slovník českých synonym 1994* : 339.

⁵⁶ *Tezaurus jazyka českého 2007* : 154.

⁵⁷ *Slovník českých synonym 1994* : 339. „V době starší nalézáme příslovce *potulně* o chování žen, s kterých koruna (t. ženská čest) ‚hanebně spadla‘, které ‚nevědie, kam se děla, potulně chodie‘ (v Tkadlečkovi)“, (F. G.) 1931 : 70.

- ▶ *Sloveso toulat se odkazuje k pohybu, který je bezcílně účelový.* V referenční řadě sloves příbuzných se objevují i taková, která přímo odkazují k bezcílnosti, ale rovněž slovesa implikující účel pohybu – „potulovat se, potloukat se, bloudit, bloumat, putovat, chodit sem a tam, těkat, trajdat, trandat, brousit, chodit bez cíle, jít nazdařbůh, čundrat se, vandrovat, vagantit, vagantovat, hauzírovat, stěhovat se, táhnout z místa na místo, kočovat, migrovat“.⁵⁸
- ▶ *Původní staročeské sloveso tūlati se znamenalo „skrývati se“ a posléze měnit, střídát skrýš.* Etymologické výklady však nejsou jednoznačné. Zmiňována je též prapříbuznost se slovesem *tūliti* a výrazem *toul*, od něž je odvozeno slovo *toulec*. Ve výkladech je naznačována souvislost mezi *toulat se*, *tulit se* a *toulec* s poznámkou, že toto spojení ovšem není významově příliš přesvědčivé.⁵⁹

Jak se jeví sémantické pole *tuláka* v porovnání s charakteristikami univerzálního potulného typu? Třebaže *tulák jako kulturní druh* nezaručuje nikterak ostře uzavřené významové hranice, přece jen jistým způsobem vyvádí *tuláka* ze vztahu k poutníkovi (mezi synonymními substantivy bychom jej hledali marně). Jak jsme poznamenali již při prvotním seznámení s tuláctvím v literatuře, tuláctví a poutnictví, je-li kladeno vedle sebe, vyžaduje zvláštní pojmoslovné zacházení. Prozatím, zdá se, tato potřeba opatrnosti odpadá.

Protože jsou pro předmět našeho bádání příznačné způsoby chování týkající se chodu společnosti, budeme se nyní chvíli věnovat obrazu tuláka v sociologizujících souvislostech. Vybrané z výše uvedených definičních rysů nám budou platné už při této příležitosti. K žádoucímu posunu na interdisciplinární úroveň sociálních věd je však potřeba k nim připojit několik návodných otázek. Víme-li, že *tulák je člověk, který nemá stálé bydliště*, budeme se dále nepřímou tázat po možných odůvodněních, kterými lze tento stav vysvětlit, nebo se mj. soustředíme na tulákovy vazby k domovu. Obdobně operujeme s tezemi *tulák je člověk, který často mění místo svého pobytu* a také *sloveso toulat se odkazuje k pohybu, který je bezcílně účelový*. Zajímat nás tak bude, jaké motivace lze hádat za pobytovémi změnami a zda tuláková bezúčelnost je či není zdánlivá aj. Rozevírá se nám tak určitá síť výpovědí popisujících, jestliže to formulujeme velmi vágně, tuláka ve společnosti, a tudíž i ve společenských vědách.

⁵⁸ *Tezaurus jazyka českého* 2007 : 154.

⁵⁹ Holub – Kopečný 1952 : 388, 396; Rejzek 2001 : 667, 682; Machek 1968 : 648.

3.2 *Tulák jako kulturní vzorec*

„Způsob života lidí potulných se v mnoha směrech orientoval na svět usedlíků. Vztahy k lidem se stálým pobytem nabízely poslední ochranu v nejistém životě, a člověk proto udržoval kontakty, které měl. Pro člověka na potulce nebylo ovšem často možné materiálně ani formálně vyhovět zvyklostem a nárokům usedlíků. Způsob potulného života si rovněž vynucoval mnohé odlišné formy chování, nebyl to však výraz nějakého světa vědomě protichůdného, který by se vymezoval proti vládnoucím normám.“⁶⁰

Svou myšlenkovou cestu za poznáním typu tuláka na rozcestí společenských věd jsme hned zpočátku nasměrovali na pomyslnou odbočku k sociálně historickému náhledu. Proč tak konáme, je, doufáme, nasnadě. V první řadě chceme citovanými slovy německého historika Martina Rheinheimera zdůraznit, že „potulný člověk“ jako předmět bádání humanitních či společenských myslitelů prošel určitým vývojem; určitým způsobem se o něm uvažovalo a uvažuje. Úkolem této stati je daný vývoj zmapovat čili vydat se vstříc rekonstrukci diskurzu tuláka právě ve společenských vědách, a to s plným vědomím skutečnosti, že nelze obsáhnout veškeré existující vědění zvolené oblasti.

Snad ještě více než na přirozené heuristické omezení hodláme však poukázat na ne zcela spleťtité vlákno sociálních vazeb, jež ve svém výkladu Rheinheimer nastoluje. Myslíme konkrétně (heslovitě vyjádřeno v jakýchsi domnělých klíčových slovech) *vztah potulní lidé – usedlíci, zvyklosti a nároky usedlíků vůči člověku na potulce, formy chování, vládnoucí normy* či *výraz jiného světa*. Přesně takto bychom mohli ve zkratce vystihnout nejmenší společné jmenovatele nebo možná lépe výchozí koncepty sociologických a dalších teorií, které se zabírají potulnými lidmi. Kategorie tuláků budeme podkrývat jak z makro-, tak z mikroperspektivy, zaměříme se tedy na pohled celospolečenský, ale také na reflexi individuality. Jejich tu méně a jindy zase více znatelným spojovníkem bude, jak se zavazujeme v titulu stati, *tulák jako kulturní vzorec* a rozličné podoby, jichž takové připodobnění v daných textech nabývá.

Začneme od nejobecnější makrostrukturní roviny, funkcionalistickým přístupem, který se snaží objasnit motivace deviantního chování jedinců ve společnosti. Robert K. Merton definoval pětici typů individuální adaptace jedince na

⁶⁰ Rheinheimer 2003 : 115.

kulturní cíle dané společnosti: retreatismus, konformitu, inovaci, ritualismus a rebelii.⁶¹ Nepříliš často uplatňovaný retreatismus neboli systematické odmítání kulturních cílů a institucionálních prostředků je poněkud nepřekvapivě uváděn do přímého protikladu s konformitou, nejobvyklejší adaptační strategií. Retreativní maladaptace znamená, že jedinec vnitřně nesdílí obecný systém hodnot tradovaný mezi populací, ale fyzicky se nemusí nacházet vně společnosti; takoví lidé zkrátka jsou *ve společnosti*, ale nejsou *lidmi společnosti*.⁶² Americký sociolog k takto „nepřízřusobivým“ řadí kromě tuláků, pobudů a vandrů také psychotiky, autisty, párie, vydeděnce či notorické alkoholiky a narkomany.⁶³ Tímto způsobem nastavení jedinci opustili kulturně předepsané cíle a institucionální normy sociální struktury, jež je podle uvedené teorie orientována na nejvyšší hodnotu úspěchu-cíle,⁶⁴ která je všem jedincům zvnitřněna natolik, že k ní směřují. Retreativní počínání je tak výslednicí situace, kdy institucionální cesta nevede k požadovanému úspěchu a frustrovaný či handicapovaný jedinec prožívá dvojnásobný konflikt – dbá na to, aby dosahoval cíle, ale zároveň jej tento tlak nutí využívat k úspěchu za každou cenu nezákonné prostředky, k nimž se však jedinec nakonec neuchyluje, protože nejsou v souladu s jeho přesvědčením. Zde se ostatně projevuje úskalí Mertonovy teorie v podobě funkcionalistického předpokladu, že jednání jedinců je regulováno mantinely legálního rámce, jehož požadavky jedinci chtějí naplňovat. Důsledkem dvojího konfliktu jedince je poráženecký až trpný postoj či rezignace, která vede ke stáhnutí se či ústupu ze společnosti. „Takto deviantní člověk je na rozdíl od konformisty, který udržuje kola společnosti v chodu, neužitečnou přítěží; na rozdíl od inovátora, který je alespoň ‚mazaný‘ a aktivně se snaží, nevidí žádnou hodnotu v úspěchu-cíli, kterého si kultura tak vysoce cení, a na rozdíl od ritualisty, který se přizpůsobuje alespoň

⁶¹ V českém překladu se setkáváme také s označením „únik“, které nám připadá nedostačující, respektive pro vyjádření podstaty pojmu příliš zavádějící, a proto budeme dávat přednost původnímu anglickému (a v českém jazyce adaptovanému) pojmu *retreatismus*, z anglického *retreatism*; dalšími typy jsou *conformity*, *innovation*, *ritualism* a *rebellion*, viz Merton 1957 : 139nn.

⁶² Užitím kurzivy na tomto místě textu respektujeme zvýraznění v původním citovaném díle.

⁶³ Merton 2000 : 166.

⁶⁴ Dle Mertonova textu z roku 1938 jsou společnosti našeho typu určovány přemrštěným kulturním důrazem na finanční úspěch dosažitelný pro každého, což je dle jeho výkladu meta, k níž směřujeme. Viz Tamtéž : 160.

mravním zvyklostem, se pramálo stará o institucionální způsoby jednání.“⁶⁵ Deviantní potenciál tuláka tak spočívá především v tom, že svým chováním zpochybňuje zavedené hodnoty.

Pro naše účely bude bezpochyby podstatnější Mertonova poznámka, že ačkoliv je tento odstrašující případ, který většinou vystupuje sám, v reálném životě odsuzován, stává se ve světě fantazie zdrojem náležitého uspokojení. Příkladem takového zábavného devianta známého z dobových mediálních obsahů může být filmový tulák Charlieho Chaplina, jehož přímým pokračovatelem se údajně stal Mickey Mouse. „*Nepronásledují ho [filmového tuláka Charlieho Chaplina – pozn. AS] žádné konflikty, protože nehledá zajištění a prestiž a smířil se s mizivým nárokem na bezúhonnost nebo nějaké postavení.*“⁶⁶ V Mertonově pojetí se tulák rýsuje jako patologická individualita trpně se poddávající osudu, neprožívající konflikt s okolním světem, ale spíše jen sám se sebou.

Jiným způsobem vyznívající tulácké charakteristiky načrtnul již dříve zmiňovaný Zygmunt Bauman. Určil čtyři osobnostní vzorce chování platné od dob moderní společnosti, vedle tuláka a zevlouna ještě turistu a hráče. O Baumanově tulákovi můžeme říci, že jeho „potloukání se bez cíle, putování bez předem stanovené trasy“ narušuje řád, tedy zákonná nařízení. Tím, že tulák uniká kontrole a nemusí uznávat normy platné pro území, na němž se právě nachází, a pokud se mu navíc tyto normy nelíbí, může odejít jinam, řád dokonce zcela ničí a přetváří jej v chaos.⁶⁷ I přes tuto destrukční moc tulák vegetuje na okraji společnosti. Jaké další atributy můžeme tulákovi podle polského sociologa přiřknout? Zejména život na cestě, či spíše na zastávce, kdy každá taková zastávka je útlukem předcházejícím další obdobné útulky. Tulák se v nich příliš dlouho nezdržuje, a tak je jeho životní pouť naplněna neustálým střídáním dočasných útulků, tedy změnou a pohybem.

S bezcílností svého potulování si tulák dělá pramálo starostí. Samotný pohyb hraje důležitější úlohu než jeho zaměření, neboť „ze sebe samé čerpá potulka svůj

⁶⁵ Merton 2000 : 168.

⁶⁶ Respektujeme užití kurzivy v původním textu. Merton zvýraznil dle jeho libosti zcela vystihující charakteristiku jedince s retreativní adaptací. Kardiner, Abram. *The Psychological Frontiers of Society*. New York : 1945, s. 369–370. Cit. dle Merton 2000 : 169.

⁶⁷ Bauman 1995 : 46n.

smysl⁶⁸ (k podobnému vyjádření se uchýlil i Robert E. Park, viz níže). Proto také „není důvodu domnívat se, že směr zítřejší trasy bude prodloužením směru trasy dnešní“.⁶⁹ S jednotlivými zastávkami se pojí snaha vydobýt co nejvíce užitku. Tuláka pohání nenaplněná touha, téměř až vášnivé nutkání k honbě za změnou, rovněž však nenaplněnost této tužby a nemožnost uspokojit vlastní blíže nespecifikovatelné očekávání. „Trasa tuláka je velkým hřbitovem nadějí, pokrytým náhrobky deziluzí a rozčarování.“⁷⁰ K uspokojivějšímu upřesnění dospějeme v opozici k dalšímu typu. Polský sociolog vymezuje ještě turistu,⁷¹ který se vydává pryč z domova, aby se nabažil dojmy. Cestovat nemusí, ale touží po dobrodružství. Jejich odlišnost je podle Baumana dána postojem vůči tuzemcům: tulák se jim klaní, zatímco turista od nich očekává poklony, a to i přesto, že oba dva putují, aby získali novou zkušenost. Jestliže tulák prahne po změně svého nesnesitelného osudu, pak turista se hodlá spíše obohacovat o zážitky, s čímž souvisí i jeho referenční bod pro hodnocení těchto zážitků – domov, v protikladu k tulákovu bezdomovectví a pocitu nebezpečí. Oběma je dále společná dočasnost jejich expanzivního počínání, tulák kontinuitu své životní pouti znovuobnovuje vyhledáváním stále nových a nových útulků, zatímco turista se navrácí zpět do jednoho místa, své domoviny.

Touha po bloudění a její vztah k domovu je tématem, jemuž se dlouhodobě věnuje i Michel Maffesoli. Současný francouzský sociolog upozorňuje svým konceptem nomádství na jev, jehož příčiny nacházíme při formování moderních států ke konci devatenáctého století, především v souvislosti s ustavením instituce trvalého bydliště. Nomádství jakožto archaický způsob života tak vytváří protipól ustálenému modernímu státu. „Charakteristickým rysem moderny totiž bylo, že chtěla, aby nic nevyčnívalo z řady, že chtěla vše kodifikovat a *stricto sensu* identifikovat.“⁷² Můžeme tvrdit, že nomád se této dikci nepodřizuje, respektive ji překračuje. Podle Maffesoliho s různými tuláky, básníky, bezprizorní mládeží, hippies nebo dokonce turisty, polapenými „v okružních cestách naprogramovaných prázdnin“, jednoduše řečeno

⁶⁸ Bauman 1995 : 48.

⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁰ Tamtéž : 49.

⁷¹ Tamtéž : 49nn.

⁷² Maffesoli 2002 : 26.

„znovu nastupuje ‚cirkulace‘“.⁷³ Tento sociální pohyb, jak si jej nyní pracovně nazveme, se vyznačuje jakousi tříštivou silou, neboť má schopnost rozbít veškerá pouta a ustavené meze a posléze ve všech oblastech, v nichž se vyskytne (autor uvádí výčet jednotlivých oblastí – politická, ideologická, profesní, afektivní, oblast kultury a kultů), pobořit bariéry. Maffesoli tedy podtrhuje mocenský aspekt nomádkého počínání, a aby zdůraznil jeho spjatost s jakýmsi životním náhledem nebo světonázorem, nazývá jej dokonce „vitální potenc[i] stavící se proti umrtvující moci různých forem uzavřenosti“,⁷⁴ z čehož pocítujeme jakousi formu protestu.

Autor však zároveň tomuto bloudění přisuzuje méně ofenzivní vztah k druhému a ke světu, než bychom dle jeho slov mohli pozorovat například u prométheovské pýchy v duchu triumfujícího aktivismu. V čem podle Maffesoliho spočívá ono bloudění? Jde o něžný a tak trochu hravý způsob nahlížení pomíjivosti věcí, bytostí i vztahů mezi nimi, a současně též „tragický životní pocit, jenž se nadále bude zasazovat o to, abychom se v přítomnosti těšili ze všeho, co se dává k vidění, ze všeho, co se dává k prožití v každodenním životě, a který najde svůj smysl ve sledu okamžiků, cenných samotnou svou prchavostí“.⁷⁵ Navraťme se nyní zpět k literatuře a vzpomeňme v souvislosti s tematikou tuláctví z doposud jmenovaných alespoň na Gorkého bosáky, jejichž prožívání je bytostně svázáno s jakousi tragickou pocitovou strukturou, zvláštní křehkou vnímavostí a přitom jistou dávkou něčeho, co bychom společně s Maffesolim mohli nazvat „sociální a individuální intenzitou“. Pro takový druh horečnatosti je typický relativní hédonismus, prožívaný ze dne na den. S nomádky založeným jedincem se tímto posouváme od pasivně zmítaných postav k aktivně a čile se projevující individualitě.

Zdání, že uvedené rysy jsou v podstatě jen parafrází poznatků z kapitoly o tuláckých typech z evropských a jiných literatur, můžeme ještě dále přiživit. Nomádství nebo bloudění (podle našeho názoru není zcela nutné tyto pojmy rozlišovat, a proto je považujeme za kontextově synonymní) je svého druhu vzpourou proti funkcionalitě. Jedním z projevů této rebelie je, řečeno s Maffesolim, kupříkladu právě flanérství, jak o něm uvažuje Walter Benjamin. Pro připomenutí zopakujme, že

⁷³ Maffesoli 2002 : 31.

⁷⁴ Tamtéž : 37.

⁷⁵ Tamtéž : 33n.

jde o „jistý protest proti rytmu života orientovaného výhradně na produkci“, „archetyp určité formy odporu, v tom smyslu, že klade důraz na zahálčivost i se všemi s ní spojenými ‚neřestmi‘“, který akcentuje „požadavek otevřenějšího, méně ochočeného života“ a „nostalgiu po dobrodružství“.⁷⁶ S tesknou tužbou po neobyčejných zážitcích se pojí to, co jsme výše pojmenovali jako jeden ze zásadních momentů, a sice situaci znovuuštění cirkulace. Zaměříme se tedy na předpoklad, že cirkulace je, pokud ne prvotním, tak alespoň přirozeným stavem věcí předcházejícím moderní společnosti a vztáhneme svou úvahu už pouze na tuláka jakožto reprezentanta nomádského principu.

Na tomto místě si však dovolueme drobnou pojmoslovnou vsuvku. Francouzský sociolog se dle našeho soudu terminologicky pohybuje v poměrně rozkolísaných mezích, kdy sice termín nomádství nadřazuje jako základní vůdčí myšlenku zastřešující mnohé konkrétní typy – básníka, turistu, tuláka atd. (viz výše), jenže zároveň svou pozornost zaměřuje speciálně na tuláka. Dochází proto k jakýmsi mírně matoucím záměnám, kdy tu a tam kontextově není zřejmé, zda má na mysli obecnou charakteristiku nomáda, či zda hovoří o samotném tulákovi. Kde je to dle našeho úsudku nezbytně nutné, posuneme se taktéž na vyšší rovinu nomádství, předně ale budeme následovat tuláckou linku.

Moderní společnost orientovaná na produkci a spořádanost svým nastavením vytvořila ustálený rámec žití, v němž jakoby absentuje prostor pro jinakost životního stylu. Právě s nomádstvím se navracíme k oné „divoké“ době před institucionalizací a v tomto smyslu bloudění „může být chápáno jako antropologická konstanta“,⁷⁷ jako připomínka pominulého dobrodružství, na které bývají ze strany usedlíků rozporuplné reakce. „Figura tuláka je tedy ve všech společnostech strukturálně ambivalentní. Jakožto rozpomínka na zakládající mýtus současně fascinuje a budí odpor.“⁷⁸ Antropologická konstanta neboli kulturní univerzálie funguje jako sociální jev platný napříč kulturami, jinými slovy kategorie nebo prvek existující ve všech lidských kulturách.⁷⁹ Ponechme nyní stranou potřebu zamyslet se nad důsledky tohoto tvrzení

⁷⁶ Maffesoli 2002 : 40.

⁷⁷ Tamtéž : 41.

⁷⁸ Tamtéž : 54.

⁷⁹ Viz slovníkové heslo „kulturní univerzálie“ in *Antropologický slovník 2009* [online].

a namísto toho pokračujeme dále v úvahách nad pozicí tuláka při formování moderní společnosti, zvláště v souvislosti s myšlením poslední třetiny devatenáctého století. Duchovní atmosféra fin de siècle, bereme-li v potaz, že většina autorů tuláckých povídek se řadí k téže generaci narozené kolem roku 1880, se vztahuje ke zrodu námi hledaného tuláka v literatuře.

Jak jsme již nastínili v pasáži vstupních úvah nad tématem tuláctví v literatuře a můžeme to prohlásit třeba i s odkazem na retreatismus, tulák jako nonkonformní jedinec představuje protiklad ke konformnímu (a majoritnímu) usedlíkovi. V uvedené opozici se dále zračí i protichůdnost již připomínané institucionalizace a durkheimovské anomie, s níž se dále pojí otázka morálky v rámci každodenního života. Přesně takové anomické situace, které jsou zavedenou morálkou bez výhrad zatracovány, se stávají předmětem literárního zobrazení tuláka.⁸⁰ Domníváme se však, že v tomto případě, tedy jde-li o tuláka v literatuře, dochází k určitému posunu, kdy anomii můžeme raději než Durkheimův stav rozkladu společenského řádu, morálních a kulturních norem chápat takovou situaci, při níž je jedinec nedostatečně sociálně integrován a trpí pocity osamělosti, bezmoci či frustrace.⁸¹ V podstatě se jedná o dvě strany jedné mince, tradiční výklad „otce zakladatele“ sociologie nám poskytuje pohled celospolečenský, holistický, zatímco druhý se v duchu individualismu soustřeďuje na jednotlivinu. V tuto chvíli považujeme za důležité znovu upamatovat na dvojí náhled na tuláka, jako na součást systému a jako na jedince, který se ve vztahu k tomuto systému vymyká. Pro naše uvažování o tulákovi v literatuře uplatníme oba tyto interpretační rámce, jejichž předpokladem je jedinec jako sociální bytost, jež nemůže žít mimo společnost.

Danou opozici je možné vyjádřit i jako střet usedlíka a tuláka či byrokrata a tuláka, ale v zásadě budeme pořád jen parafrázovat a opisovat kontradiktorní relaci, v jejímž základu figuruje něco *už* statického ve vztahu k něčemu *ještě* nebo *stále* dynamickému.⁸² V čem tkví tulácký dynamismus? Nacházíme jej především

⁸⁰ Srov. Maffesoli 2002 : 48.

⁸¹ Srov. např. slovníkové heslo „anomie“ in *Antropologický slovník* 2009 [online].

⁸² Historickou paralelu tohoto jevu z doby ustavování moderních státních útvarů je možné hledat v dobách, kdy se Římané střetávali s barbary. Stěhovavý pták přináší novinky a má tendenci narušit pokojnost usedlíka, je to nositel paralelního světa, který je na rozdíl od ustaveného Impéria v pohybu. „Nic nepopuzuje byrokrata tolik jako svoboda těchto tuláků.“ Maffesoli 2002 : 53. Srov. „Usedlík

v „pohrdání (státními, civilizačními, ideologickými, náboženskými) hranicemi“, současně však tato tulácká svoboda a silná osobnost „nabývá smyslu pouze v nitru pevně stmelené skupiny“,⁸³ takže tulák existuje jen ve vztahu k druhým a v tomto významu není společensky izolovaný. Maffesoli tuláka nazývá přímo vzbouřencem, který zůstává věrný svým snům (díky nimž je ostatně stále na cestě), a proto nedbá na „normální sociální život“ a principy reality. Z toho důvodu je svou divokostí, „svobodou vlka či ptáka“, neboť nachází „útočiště v lesích“, náležitě podezřelý.⁸⁴ Pokud se budeme držet ambivalentního modu, můžeme tvrdit, že tulák tímto způsobem současně podněcuje k odmítání jakýchkoliv daností i k cílené bezúčelnosti.

V tulákově počínání tak nacházíme již několikrát formulovaný odsuzovačný vztah vůči konformismu či statu quo, a také patřičný příděch duchovna. Figura tuláka vnucuje myšlenku, že „vnější svoboda nemůže existovat, není-li založena na nezvratné svobodě vnitřní“,⁸⁵ jak ji lze sledovat u Nietzscheho Zarathustry, jemuž je jediným možným a nevyhnutelným modem existence putování.⁸⁶ Přihlášením se k dílu *Tak pravil Zarathustra* současný francouzský sociolog poukazuje na úlohu svobody v tulácké problematice, která při systémovém pohledu na společnost většinou zabíhá do pozadí nebo nebývá natolik explicitně tematizována. Bez ohledu na zaštiťující teoretické východisko se tulákovi při jeho bližším nahlížení jako jednotky vybočené z všedního řádu přisuzuje značně proměnlivá míra autonomie vůči systému, kterou si

v sobě chová závist vůči existenci nomádů.“ Adorno, Theodor. *Minima Moralia*, 1980, s. 159. Cit. dle Maffesoli 2002 : 97.

⁸³ Tamtéž : 88n.

⁸⁴ Tamtéž : 214n.

⁸⁵ Tamtéž : 231.

⁸⁶ V tomto kontextu se Maffesoli dokonce snaží dojít jakéhosi ideového přiblížení mezi samotným německým filozofem a perským prorokem z jeho spisu, když praví: „On sám [Friedrich Nietzsche – pozn. AS], stejně jako jeho Zarathustra, je chodcem, ‚tulákem‘, cestovatelem (jak přeložit ‚Wanderer‘)?“ Maffesoli 2003 : 225. I v této citaci si můžeme povšimnout aspektu tuláckých úvah, jež se s naším uvažováním do jisté míry pojí. Je jím synonymní slovíčkaření, k němuž se, ať chceme nebo ne, při popisu tuláka uchylujeme. Podobně jako v úvodní kapitole se i zde setkáváme s určitou nepřeložitelností označení *wanderer*, což nás znovu upomíná na zakotvenost tuláka v původním kulturním rámci. Této nevyhnutelné nepřesnosti jsme si vědomi a nemáme v úmyslu ji jakkoliv násilně korigovat.

nejlépe připodobníme prozatímním slovním spojením *narušující svoboda*, projevující se hned několika způsoby.

Pro příklad nemusíme chodit daleko – vzpomeňme na *hobo*, obdobu tuláka svázanou s americkým prostředím. Jak takový hobo, který se pohybuje ve velkoměstě, smýšlí, popsal ve stati *The Mind of the Hobo: Reflections upon the Relation Between Mentality and Locomotion* Robert Ezra Park. Slovy tohoto amerického sociologa se hobo nepotýká s nedostatkem zkušeností, ale chybí mu naopak dostatečně silné životní poslání, které by ho nasměrovalo. Je stále v pohybu, ale nemá žádný cíl, a proto taky nikdy nikam nedorazí. Něco jej však dopředu žene – touha po cestování či toulavá povaha (*wanderlust*), základní projev jeho idealistického charakteru a zároveň i jeho největší neřest. Hobo sice nabyl svobody, ale ztratil direkci; je ztělesněním samoučelné lokomoce, lokomoce pro sebe samu („locomotion for its own sake“).⁸⁷ Park v souvislosti s hoboovým myšlením mluví dokonce o úniku z rutiny každodenního života a nebojí se návyk nutící tuláka hledat změnu kvůli změně samotné přirovnat k pohybu v začarovaném kruhu (*vicious circle*) podobnému drogové závislosti.

Z jakého důvodu představuje americký tulák pro společnost sociálně-patologický jev? Společnost podle autora tzv. Chicagské školy funguje jako pohyblivé ekvilibrium, které je tvořeno a udržuje se pomocí komunikace jedinců (*individuals*) pevně lokalizovaných v prostoru. Jenže hobo je individualista (*individualist*) bez domova, nadto ještě postrádá jakékoliv zacílení a nemá „svou“ zemi.⁸⁸ Přesto mu Park neupírá jeden důležitý příspěvek, který hobo svou uměleckou náturou do kultury vnáší – je tvůrcem poezie. Tulácká písňová tvorba je svého druhu poutavý fenomén, jemuž Park jako jediný z námi sledovaných společenských vědců věnuje pozornost. Vyzdvihuje zvláště hobovy protestní písně, chvalozpěvy oslavující rebely nebo tragické balady popisující strasti zažívané na dlouhé tíživé cestě.⁸⁹

⁸⁷ Park 1925 : 158nn. Parkovu stat' překládáme z anglického originálu svépomocí, pozn. AS.

⁸⁸ Z předchozí kapitoly ovšem víme, že hobo je motivován pracovními příležitostmi. Tento aspekt se nevytrácí ani v Parkově pojetí. Podle něj je totiž hobo bohemem v řadách běžné pracovní síly – „[...] the hobo is the bohemian in the ranks of common labor.“ Park 1925 : 160.

⁸⁹ Tamtéž. „Songs of protest, the hymns of the rebellious [...], tragic little ballads describing some of the hardships and tragedies of life on the long, gray road“. Park zdůrazňuje podmíněnost vzniku tohoto

Tematicce putování a sepětí s určitým územím se věnoval i Georg Simmel. Ve své analýze současného života společnosti staví naproti sobě putování – „odpoutanost od každého daného prostorového bodu“ – a semknutí s daným územím. Německý sociolog přibližuje své teze o cizinci, který stojí vůči sociální skupině vně a proti, na příkladu obchodníka.⁹⁰ Osoba obchodního cestujícího se „[...] příležitostně dostává do kontaktu s každým jednotlivým prvkem, není však se žádným jednotlivým prvkem organicky spojena příbuzenskými, lokálními či profesními vazbami“.⁹¹ Tato nesvázanost cizinci-mobilnímu jedinci poskytuje objektivní náhled, jakýsi nezúčastněný odstup, fyzickou blízkost, a přesto mentální vzdálenost. Taková objektivnost má podle Simmela velmi blízko ke svobodě, protože objektivní jedinec není omezován žádnými pevnými danostmi, které by do jeho způsobu vnímání, chápání nebo hodnocení světa mohly vnést jakoukoliv předpojatost. Na druhou stranu zase nemůžeme vyloučit, že i s cizincem lze mít společné styčné body: „Cizinec je nám blízký, pokud mezi ním a sebou cítíme shodné momenty národního či sociálního, profesního či obecně lidského typu; je nám vzdálený, pokud tyto shodné momenty jeho i nás přesahují a spojují nás s ním jen proto, že obecně spojují velice mnoho lidí.“⁹² Výčet vlastností cizince evokuje fungování tuláka ve společnosti, jeho svého druhu narušující svobodu, jak jsme zmínili výše. Oba dva, jak cizinec, tak tulák, se ocitají ve společnosti, z níž vyčnívají, a odstup, který si prostřednictvím exkluzivní pozice udržují, jim dává možnost majoritu kriticky hodnotit. Z tohoto úhlu pohledu v tulákovi najdeme i esenci cizosti; tulák je svého druhu cizinec.⁹³

Neznámými jedinci se zabýval též Alfred Schütz, pro něhož je stěžejním pojmem při nazírání na postavení cizince a společnosti „kulturní vzorec skupinového života“ (*cultural pattern of group life*). Rakouský sociolog, který v roce 1939 emigroval do Spojených států amerických, jím míní instituce a orientační či usměrňovací systémy jako například slušné způsoby, obyčeje, zákony, zvyklosti,

druhu poezie pobytem hoboos ve vězení, neboť v té době, kdy se nemohou hýbat a jsou v nuceném klidu, ventilují svůj vnitřní nepokoj do tvorby.

⁹⁰ Simmel 1997 : 26nn.

⁹¹ Tamtéž : 28.

⁹² Tamtéž : 29n.

⁹³ Respektive deontický cizinec. K deontickým normám fikčního světa svou pozornost obrátíme později.

návyky či etiketu, o nichž můžeme tvrdit, že charakterizují, pokud ne přímo konstituují, jakoukoliv sociální skupinu v daném okamžiku její existence.⁹⁴ Daná pravidla jsou členy skupin akceptována jako předpřipravená standardizovaná schémata, která poskytují nezpochybnitelné návody na jednání v každodenních situacích („kulturní vzorec poskytuje návody na obvyklá řešení obvyklých problémů, s nimiž se potýkají obvyklí aktéři“).⁹⁵ Jenže mezi ty cizinec, podobně jako tulák, rozhodně nezapadá. Schütz vysvětluje mechanismus, jakým vzniká třetí plocha mezi cizincem a domorodou skupinou, v podstatě jako střet rozdílných kulturních vzorců, při němž navíc hraje roli i společná historie. Z pohledu cizince má skupina, ke které se přibližuje, svou specifickou historii, jež je i jemu samotnému přístupná, ale nikdy se nestane integrální součástí jeho sociálního života tak, aby pro něj fungovala jako historie (původní) vlastní skupiny. Cizinec zůstává historií nové skupiny nedotčený, čímž dochází k jeho vyloučení; skupina ho zařazuje do přihrádky muže bez historie („a man without a history“).⁹⁶ Následkem tohoto procesu exkluze je nejen zařazení cizince do kategorie bez sociálního statusu, ale také do kategorie nevděčnicka („the stranger is called ungrateful“), neboť podle domorodců odmítá uznat, že předkládaný kulturní vzorec mu nabízí bezpečný úkryt (*shelter and protection*).⁹⁷ Dochází tedy k určitému vzájemnému nedorozumění jedince a skupiny, jejichž kořeny reprezentované nesdílenými kulturními vzorci a historií se nutně, bez možnosti vzájemného pochopení, rozcházejí. Schütz naznačuje společnost tvořenou skupinami, mezi nimiž nemůže nikdy dojít k porozumění, protože v případě střetu „jedinec ve svém nepůvodním prostředí“ kontra „skupina ve svém původním prostředí“ se individualita jaksi automaticky dostává do opoziční pozice. Domníváme se, že předložený mechanismus principu host vs. domácí, jemuž neupíráme jistou černobílou schematičnost, může být aplikovatelný i na vztah tuláka a usedlíků zobrazený v literatuře, jak si ukážeme v nadcházejících kapitolách.

⁹⁴ Schütz 1944 : 499. „[...] institutions, and systems of orientation and guidance (such as the folkways, mores, laws, habits, customs, etiquette, fashions) which [...] characterize—if not constitute—any social group at a given moment in its history.“ Schützovu esej překládáme z anglického jazyka svépomocí, pozn. AS.

⁹⁵ „[...] the cultural pattern provides by its recipes typical solutions for typical problems available for typical actors [...]“ Schütz 1944 : 505.

⁹⁶ Tamtéž : 502.

⁹⁷ Tamtéž : 507.

Tentýž autor se problematikou domoviny zabýval ještě v další esaji, v níž popisoval fenomén návratu domů na dobově aktuální situaci, kdy po válce přicházeli vojáci zpět do svých vlastí. Pokud jde o domov, který se pro něj rovná aktuální či potenciální primární skupině, zmiňuje tzv. organizovaný rutinní vzorec (*organized pattern of routine*) s jasně definovanými cíli a osvědčenými prostředky k jejich dosažení. Svou nezastupitelnou roli zde zastává soubor různých tradic, zvyků a harmonogramů činností, s jejichž pomocí se ustavuje formální struktura sociálních vztahů založená na komunitě, která sdílí prostor a čas a vytváří tak vazbu „my“ (*the pure we-relation*).⁹⁸ Z nastíněného samozřejmě vyplývá, že poměrně homogenizovaná sociální skupina my se musí nutně vymezovat vůči prvku či další sociální skupině ne-my, popř. oni. Schütz spatřuje hlavní problém v tom, že veteráni chtějí znovu ustavit svůj vztah s „my“, což může být komplikované především z toho důvodu, že po dobu jejich nepřítomnosti prošla vývojem jak jejich primární sociální skupina (jejich my), tak i oni samotní. Mezi oběma stranami tak podle tohoto popisu dochází k jakémusi míjení se či možná až neschopnosti navázat na to, co dříve fungovalo.

Schützovy texty, ačkoliv se v nich neužívá pojem tulák, jsou pro naši snahu přiblížit postavení tuláka ve společnosti hodnotné, protože nám napomáhají objasnit mechanismy sociální exkluze. Na vztahu my a oni i na vztahu domácí vs. host, který vychází jednak z přetřhané niti společné minulosti, nebo také z absence společného kulturního vzorce, kdy jedinec s danou sociální skupinou nesdílel stejný prostor tady a teď, si můžeme osvětlit proces vyloučení i stav vykořeněnosti tuláků, „zbloudilých synů“ v jistém smyslu toužících po domově.

Ocitáme se, analogicky k předcházejícím kapitolám naší práce, na pomyslném závěru výčtu sesbíraného materiálu. Tímto předělem naše myšlenková cesta samozřejmě nekončí. Nezbyvá než obecně shrnout poznatky, k nimž jsme při našem pozorování tuláka jako kulturního vzorce dospěli. Bez ohledu na paradigmatický přístup jednotlivých sociologických nebo antropologických teorií můžeme identifikovat několik aspektů typických pro tuláka a jeho jednání. V následujících řádcích základní myšlenky zvýrazňujeme kurzivou.

⁹⁸ Schütz 1945 : 370nn. „Life at home follows an organized pattern of routine; it has its well-determined goals and well-proved means to bring them about, consisting of a set of traditions, habits, institutions, timetables for activities of all kinds, etc.“

Co je typické pro tuláka jako pro kulturní vzorec? Tulák je pojímán jako *individualita disponující určitou mírou autonomie*. Ať jej nazveme nomádem, retreatistou či jej připodobníme k cizinci nebo navrátilci, vždy je u něj jeho *nezávislost navenek demonstrována volností pohybu*, v jejímž motivačním základu se zračí jak *dobrovolné počínání dané osobní touhou neustále měnit místo pobytu*, tak *nekonsenzuálním postojem vůči normám osvědčeným společností*. Tulákův způsob myšlení vede k bezcílň účelovému jednání, v němž eskaluje svoboda s potenciálem narušovat ustavené pořádky. Možnost uplatňovat vlastní vůli mimo společenské požadavky vede například též k tulácké, respektive hoboovské písňové tvorbě.

Nedílným předpokladem tulákova vymezení se z rámce běžného sociálního života je reflexe majoritní skupiny. Kulturní vzorec lze pochopitelně nahlédnout i z jiného úhlu pohledu, kdy je hlavní normou, podle níž se určují měřítka společnosti, sociální skupina. Nezáleží, zda ji nazveme majoritou, statickou nebo primární sociální skupinou či domácími nebo usedlíky, vždyť principiálně se jedná o jeden a tentýž model, kde proti sobě stojí tulák-jedinec a sociální skupina, která jej a priori převyšuje svou kvantitou. *Mezi tulákem a majoritou vzniká jisté hodnotové napětí* pramenící z odlišnosti uznávaných pravidel nebo rozdílného přístupu k jejich naplňování.

Co si z našeho snažení o sestavení diskurzu tuláka ve společenských vědách odnese do dalších kapitol, v nichž začneme podkrývat, jakých uměleckých podob nabývá tulák v české literatuře před první světovou válkou? Sociologizující náhledy vnímáme jako interpretační rámce, které ohraničují předmět našeho bádání a současně mohou napomoci objasnit některé mechanismy uplatňované ve fikčních světech tuláckých povídek, proto na poznatky týkající se *tuláka jako kulturního vzorce* budeme nejednou přímo či nepřímo odkazovat. V následujících kapitolách se zaměříme na analýzu děl z korpusu primární literatury. Přistupovat k nim budeme s dvěma hlavními východisky. Zprvė hodláme sledovat, jakým způsobem je zobrazen tulákův vztah k usedlíkům, zadruhé se soustředíme též na individuální rysy postavy tuláka. Interpretační analýzu budeme strukturovat podle jednotlivých motivů, které se v tuláckých povídkách opakovaně vyskytují. Samotné analýze bude předcházet literárně-historický exkurz.

4 Šrámek, Uher, Olbracht. Trojice tuláckých prvotín v uvažování o literatuře

„... vždyť Haškovo dílo souvisí se Šrámkovými a Gellnerovými satirami a Olbracht se hlásí k Uhrovi zejména svými postavami bosáků, které jsou opět blízké hrdinům Slávy života Fráni Šrámka“,⁹⁹ poznamenává ve své studii *První prózy Fráni Šrámka* z roku 1958 Zina Trochtová. Domníváme se rovněž, že mezi tvorbou těchto autorů je možné hledat souvislosti, aniž bychom se dopouštěli nadinterpretací. Na rozdíl od Trochtové jsme si však autory rozdělili do jiných shluků, jimiž se postupně hodláme zabírat.

Tak tedy: *Sláva života*, *Kapitoly o lidech kočovných* a *O zlých samotářích*. Trojice knižních debutů tří autorů narozených v sedmdesátých či osmdesátých letech předminulého století – Fráni Šrámka (1877–1952), Josefa Uhra (1880–1908) a Ivana Olbracht (1882–1952).¹⁰⁰ Tato tehdy „mladá generace, která do prózy promítá svůj autoportrét a osobně prožívané životní a společenské problémy“,¹⁰¹ bývá v nespočtu literárněhistorických statí včetně zdroje citovaného v předchozím odstavci usouvztažňována. Znamená to, že můžeme mluvit o výkladovém kánonu těchto tří děl, nebo jde pouze o dobovou kontextualizaci autorů – vrstevníků?

Zdání společných literárněhistorických interpretací nahrává například *Lexikon české literatury* jakožto nejzákladnější slovníková příručka. V ní se pod heslem „Fráňa

⁹⁹ Trochtová 1958 : 41. Zvláštní je, že se autorka v textu téměř vůbec, vyjma dvou poznámek, kdy jedna z nich je ona výše uvedená, nezabývá Šrámkovou *Slávou života*, ale až jeho dalšími prózami. Působí to skoro tak, jako kdyby jeho prvotinu záměrně ignorovala.

¹⁰⁰ *Sláva života* vyšla roku 1903 v Knihovně Nového kultu jako svazek IX., *Kapitoly o lidech kočovných* o tři roky později Nákladem Lidové revue moravsko-slezské jako první svazek edice Knihy moravských autorů a *O zlých samotářích* v roce 1913 nákladem J. R. Vilímka. Do prvního vydání *Slávy života* přidal Šrámek poznámku o přesném určení vzniku díla – Freistadt, 21. 4. 1901 – „tam tenkrát vojákoval“, jak poznamenává Josef Knap ve šrámkovském spisu (Knap 1936 : 6). O svém záměru vydat „u Píši knížku O lidech kočovných“ psal Josef Uher v dopise 10. října 1904. Jeho povídky *Pastýřská píseň* a *Piják* pocházejí už z roku 1902, viz Doslov Miroslava Hýska k soubornému vydání Uhrova díla, Hýsek 1954 : 717. Šrámkovi tuláci ve *Slávě života* jsou tedy těmi chronologicky nejstaršími. Olbrachtovy texty *Jozka, Forko a Pavlína* a *Žak* vyšly nejprve časopisecky ve *Zvonu* (říjen 1908, leden 1909), viz Píša 1949 : 20; *Rasík a pes* v *Dělnických listech* v dubnu a květnu 1912.

¹⁰¹ Buriánek 1981 : 99.

Šrámek“ dočteme, že *Sláva života* odpovídá „citovým a existenčním dramatům společenských vydědenců či ztroskotanců“ plných pocitů zhnusení a skepse. Šrámkovým prvotinám je připisována inspirace ruskou prózou a náladou fin de siècle.¹⁰² Konkrétnější inspirace ruskou tvorbou je přičítána Josefu Uhrovi, tuláci z jeho povídek jsou „současníci Gorkého bosáků a předchůdci Olbrachtových zlých samotářů“, kteří si postavení vyvržence zvolili ze své vlastní vůle, „jako nabytí svobody a ztotožnění s kosmickými silami Země a Slunce“.¹⁰³ U Olbrachta se pak v souvislosti s tuláckými povídkami zmiňuje dobově příznačný typ společenského vydědence „jako ztělesnění snu o svobodě a citové obrodě člověka“.¹⁰⁴ Již zde můžeme pojmenovat jakési opakující se výkladové schéma a především důraz na vlivy ruské literatury a tematizaci svobody či spíš individuality patrné v analyzovaných dílech.

Než budeme pokračovat ve sledování interpretací v dalších kanonických příručkách, monografiích nebo doslovecích knižních vydání, projděme ještě dobové recenze. Kritická odezva po uveřejnění *Kapitol o lidech kočovných* v tomto díle spatřovala budoucí příslib svérázné tvorby nadějného autora Josefa Uhra. Autor O. F.¹⁰⁵ v *Naší době* připodobňuje *Kapitoly* k rapsodiím – „prastará síla životní a zcela mladá z nich sálá“ a je v nich zobrazen „vzdor těch, kdo jsou odstrkováni; tesklivost těch, kdo na krásy světa se dívají jen zpovzdálí; hořkost chudých; [...] úzkosti hladovějících“. Přesto chovají tuláci „nezkrotnou lásku k životu“ a jejich touha po „vábné svobodě širého světa“ je radostná, nikoliv beznadějná.¹⁰⁶ Všimněme si, že v dalším příspěvku, který vyšel v časopise *Lumír*, jsou pojmenováni přímo „lidé potulní, žijící mimo společnost a její zájmy, lidé milující volnost a dlouhé perspektivy zaprášených silnic“. Dále se pak hovoří o bosácích, kteří mají „dobrácké srdce pod rozedranou halenou“, a současně autor lumírovského ohlasu poukazuje na ruskou

¹⁰² *Lexikon české literatury : osobnosti, díla, instituce* 1993 : 713. Autorkou hesla „Fráňa Šrámek“ je Eva Strohsová.

¹⁰³ *Lexikon české literatury : osobnosti, díla, instituce* 1993 : 1097. Autorem hesla „Josef Uher“ je Jiří Opelík.

¹⁰⁴ *Lexikon české literatury : osobnosti, díla, instituce* 1993 : 666. Autorkou hesla „Ivan Olbracht“ je Ludmila Lantová.

¹⁰⁵ Otokar Fischer.

¹⁰⁶ *Naše doba* 1906 : 790.

literaturu, především na Gorkého. Uher podle něj do české literatury nepřenáší ruské postavy, jen zobrazil jejich české ekvivalenty.¹⁰⁷ Jakýsi „spor o vliv Gorkého“ se pak táhne i dalšími dobovými recenzními příspěvky.

Třeba v časopise *Zvon* už Uhrovi rovnou udělili nálepku „moravský Gorkij“, jehož povídky jsou bosácké novelky s chudými, ale současně bezstarostnými a hrdými „Uhrovými bosáky“. „Hrdinou jeho je chudák, ostrčenec a paria, ať již volně se sluníci někde na rozkvetlém břehu Svitavy či oddechující ve vonné kupě sena, ať „šupák“ vedený postrkem do domovské obce.“¹⁰⁸ Podobně konstatuje autor Zachar v kritice v časopisu *Rudé květy*, když píše, že Uher je Gorkého následovníkem a „kreslí bosáka českého, člověka kočovného, jemuž rozklad doby strávil kořeny, jehož dnešní společnost jakožto nadpočetný exemplář vyvrhla a jím zmítá jak vítr spadlým listem, ještě více pak jím zmítá vlastní duše, do níž osud vložil celý nepokoj dnešního člověka.“¹⁰⁹ Podle Zachara zůstává Uher příliš literární, nelíčí proletářský zápas, jak by dle angažovaného autora tohoto textu bylo spisovateli tematizujícímu tuláky záhodno.

S předchozími kritikami nesouhlasí hodnocení Josefa Dýmy uveřejněné v *Lidové revue moravsko-slezské*. Podle něj je Uhrovi „neprávem předhazován Gorkij“, a to z toho důvodu, že „jeho [Uhrovy] dialogy jsou realisticky vybroušeny“. Dýma považuje Uhru za autora rozvíjejícího okamžitou impresi a ovlivněného jinými moravským spisovateli, Josefem Merhautem a bratry Mrštíkovými.¹¹⁰ S Merhautem srovnává Uhru i F. S. Řehoř v *Pokrokové revue*. Uher je podle něj „anarchista formy“ s přebytkem citového chápání a temperamentu tvořící bez disciplíny a schopnosti „pravého uměleckého završení“. Vyčítá mu přílišnou baroknost, přetíženost, siláckost výrazu, sentimentalistní „hypervidění“ a tvrdí, že autor vyzraje, až u něj nastane

¹⁰⁷ *Lumír* 1906 : 293.

¹⁰⁸ *Zvon* 1906 : 525–526.

¹⁰⁹ *Rudé květy* 1906 : 46.

¹¹⁰ *Lidová revue moravsko-slezská* 1906 : 290–293. Dýma poznamenává: „Dobře řekla paní Abigail Horáková při jedné příležitosti, že hned se předhazují ruské vlivy, napíše-li se něco realisticky věrně.“ Abigail Horáková (1871–1926), rodačka z Turnova, byla česká herečka, dramatička a recitátorka, která působila v řadě divadelních společností (*Lexikon české literatury : osobnosti, díla, instituce* 1993 : 267).

„očista slova“.¹¹¹ Obecně vzato byla kniha na Moravě přijata mnohem lépe a nadšeněji než v Praze, kde z ní nepanovalo pražádné pozdvižení.¹¹²

Ostatně i Miloš Marten na stránkách *Moderní revue* konstatuje, že Šrámek má „zjevný sensitivní dar“. Ve *Slávě života* si slovy Martena dva vyvržení „ve scenerii novel Gorkého vypravují nihilismy a výsměchy i touhu po očistě a bílém klidu“.¹¹³ V kontextu odkazů na ruské vlivy zřejmě není překvapivé, že se o nich dočteme i v rubrice *Z nové české beletrie* časopisu *Lumír*, kde se píše o Olbrachtově prvotině. Karel Sezima zde nevzpomíná Gorkého, ale v souvislosti s povídkou *Rasík a pes* krátkou prózu *Běžin luh z Lovcových zápisů* Ivana Sergejeviče Turgeněva.¹¹⁴ I v případě Šrámkovy a Olbrachtovy prvotiny tak pokračujeme ve výkladové lince o vlivu ruské literatury.¹¹⁵

Poměrně systematicky, ačkoliv ne v rámci jedné konkrétní monografie, se tuláckým povídkám věnoval František Buriánek. Angažovaný marxistický rozměr ve statích tohoto literárního historika pochopitelně není možné přehlédnout, napojení na ruskou literaturu se v jeho monografiích objevuje velice často. Vedle toho Buriánek tuláka pojímá jako reprezentanta jakési individuální společenské vzpoury: „Z anarchistické revolty se rodil typ tuláků, vyděděnců, „zlých samotářů“, který se

¹¹¹ *Pokroková revue* 1906–1907 : 46.

¹¹² Pro zajímavost: „Kniha má některé zajímavé detaily, ale celkem jest přeceňována, jak správně upozornil referent Práva lidu (F. V. Krejčí), referoval o ní dokonce obrázkový Český svět (II., čís. 16)“, viz Doslov Miroslava Hýska k soubornému vydání Uhrova díla, Hýsek 1954 : 717.

¹¹³ *Moderní revue* 1902–1903 : 550.

¹¹⁴ *Lumír* 1914 : 263.

¹¹⁵ Pro úplnost uveďme, že s obdobnými zmínkami se setkáme téměř v každém druhém zdroji. Viz zkratkovitě – Olbrachtovy literární začátky jsou výrazně ovlivněny tvorbou Maxima Gorkého (*Slovník českých spisovatelů* 2005 : 498); Uher do české literatury uvedl typ bosáka (*Slovník českých spisovatelů* 2005 : 701), o čemž je možné polemizovat, neboť Šrámkův „bosák“ zde byl dříve, viz výše; Uher se „přibližuje bosáckým prózám Maxima Gorkého“ (*Slovník českých spisovatelů* 1964 : 531); *O zlých samotářích* „koresponduje s Gorkého pojetím bosáků“ (*Panorama české literatury* 1994 : 265); Uhrovy *Kapitoly o lidech kočovných* vznikaly „pod vlivem spisovatelů severních, zvláště Hamsuna a Gorkého“ (*Přehledné dějiny literatury české: od nejstarších dob až po naše dny* 1995 : 1037); opět ke Šrámkově *Slávě života*: „Není to kresba bosáckých typů, jak ji známe z Gorkého, ač se nám tu samovolně připomenou.“ (*Dějiny české literatury* 1995 : 143); a nakonec o Olbrachtových samotářích: „Tyto postavy připomínají typy z děl Knuta Hamsuna nebo Maxima Gorkého.“ (*Dějiny české literatury* 2005 : 444).

objevuje v řadě děl z tohoto předválečného období. Jeho analogií ve světové literatuře byly především ‚bosácké‘ typy Maxima Gorkého, typy samotářů z románů Knuta Hamsuna. Gorkého ‚bosáci‘ byli vedeni nespoutanými vášněmi a pudovou touhou po volnosti. U českých tuláckých typů je výrazný sociální aspekt.¹¹⁶ V Uhrových povídkách podle něj najdeme množství povahokresebných obrázků a expresivní prvky. Ivan Olbracht představuje tvůrce typu plebejsky hrdé postavy, která se sama vyloučila ze spořádané společnosti. Vyzdvihována je především povídka *Bratr Žak*.¹¹⁷ Jinde zase Buriánek hovoří o souvislé „tradici typů osamocených a vzpurných vyděděnců“ představující samostatnou českou paralelu ke Gorkého bosákům,¹¹⁸ přičemž tuto postavu do české literatury uvádí právě Uher, který v próze užíval „subjektivní prvky se záměrnou tvůrčí snahou o přirozenost a prostotu stylu“.¹¹⁹ Ve *Slávě života* pak podle něj přes motivy dobrovolných psanců promlouvá „autorova buňčská touha po volnosti“,¹²⁰ zatímco „Olbrachtovy sympatie jdou s těmito vzpurnými samotáři, s jejich živelnou touhou po svobodném životě, s jejich pohrdavým a někdy i zlemstivým odporem“.¹²¹ Olbrachtovo vyprávění je podle Buriánka objektivní a realistické, což jej odlišuje od expresionisticky vypjatých próz s obdobnými motivy Fráni Šrámka, Josefa Uhra a koneckonců i od bosáků Maxima Gorkého. Stejně tak na jiném místě Buriánek soudí, že *Sláva života* má „daleko k realismu tuláckých postav Gorkého nebo Olbrachta“.¹²²

Mnohé Buriánkovy interpretace se dále zhutnily v termínu „generace buňčů“, jemuž jsme se do této chvíle záměrně vyhýbali. U Šrámka definuje dva proudy tvorby. Prvním z nich je citová zpověď „mladého srdce, případně mladých smyslů“, druhou je „zaměření objektivnější“ směřující „k typu politické písně“.¹²³ Obě tyto tendence se podle autora buňčské monografie spojují ve Šrámkově próze, v níž se vedle sebe vyskytují sociální a antimilitaristické motivy a rovněž emocionální zpověď. Ve *Slávě*

¹¹⁶ Buriánek 1981 : 111.

¹¹⁷ Tamtéž : 112.

¹¹⁸ Buriánek 1968 : 59.

¹¹⁹ Tamtéž : 96.

¹²⁰ Tamtéž : 83.

¹²¹ Tamtéž : 178.

¹²² Buriánek 1955 : 202.

¹²³ Buriánek 1968 : 133.

života tak můžeme pozorovat až „poněkud přestylizované pocity velkých vášní a velkého zhnusení“, které měly původ v citovém zmatku dospívajícího člověka. Šrámek podle Buriánka využil dekadentní stylizace, která ještě umocnila jeho touhy a deziluze, jako prostředku k tomu, aby se autorsky odlišil.

Stylizaci vydědenců jakožto symbolů touhy po čistotě a svobodě v Uhrově díle se věnoval Luboš Merhaut. Tulácká stylizace je podle něj charakteristickou reakcí na dobové sociální podmínky a oslavou prosté lidskosti. Je určitým protestem a zároveň základem autostylizace. Uhrovy „chmurně poetické povídky“ zobrazují rezignovaný únik z pokrytecké konvenční venkovské společnosti, který si tuláci volí, aby byli blíže „nesmlouvavým, leč pravým a spravedlivým“ zákonům přírody. Uhrovo dílo tak líčí zcela jiný obraz venkovského života než tradiční realistická próza. Na závěr autor poznamenává, že Uher je spřízněn s prvotinami Fráni Šrámka a Ivana Olbrachta.¹²⁴

Zaměříme-li dál pozornost na přiřazení sledovaných děl k uměleckému směru, dočteme se mj., že „Uhra „zasáhl vliv dohasínajícího naturalismu a impresionismu a poté rozkvetlého modernismu symbolistního a secesního“.¹²⁵ Uher bývá označován též jako jakýsi nástupce Josefa Karla Šlejhara: „Po Šlejharovi přichází Josef Uher s novým využitím naturalistického detailu, v němž krutost dění je kontrapunktována úsečností, jež ze zaznamenávaného vytváří expresivní obraz, schopný opustit doslovnou rovinu. I tyto obrazy jsou obdařeny jistou rezignační melancholií, namísto aby vedly k očekávatelnému morálnímu apelu.“¹²⁶ O autorovi *Kapitol o lidech kočovných* se ovšem též hovoří jako o představiteli impresionistické prózy,¹²⁷ jehož prvotina je jakousi dojmovou a náladovou změtí „bez pevnějších dějových obrysů“, kde se „v mlžném subjektivismu“ rozplývají povahy hrdinů.¹²⁸ Není potom divu, že i ve srovnání s Olbrachtem vyznívá Uher sentimentálně: „Tam, kde byl Uher poplatný impresionismu, Olbracht je plnokrevným realistou.“¹²⁹ Jinde se zase tvrdí, že zlí samotáři jsou určitou reakcí na starší pojetí naturalismu a realismu, ale zároveň jsou

¹²⁴ Merhaut 1994 : 109, 110.

¹²⁵ *Lexikon české literatury : osobnosti, díla, instituce* 2008 : 1096.

¹²⁶ *Dějiny nové moderny* 2010 : 93.

¹²⁷ *Průvodce po dějinách české literatury* 1976 : 390; *Dějiny české literatury* 2005 : 375.

¹²⁸ *Přehledné dějiny literatury české: od nejstarších dob až po naše dny* 1995 : 1037.

¹²⁹ *Průvodce po dějinách české literatury* 1976 : 428.

v těchto povídkách zřetelné expresivní prvky, podobně jako u Uhra.¹³⁰ Naproti tomu o Šrámkovi se od počátku jeho tvorby dá uvažovat jako o impresionistovi,¹³¹ ačkoliv jeho „první prózy přinesly do české prózy silnou dávku lyrismu a imprese, ale i některé stylistické prvky expresionistické – zvláště v kresbě konfliktních situací.“¹³² Zdá se, že v případě literárních směrů se neustále pohybujeme v kruhu, u všech tří děl těchto autorů je identifikován více než jeden umělecký směr, k němuž může jeho prvotina náležet. Přidružení k uměleckému směru je možná podstatné z hlediska kontinuity vývoje literatury, pro nás však není zcela relevantní. Tulácký typ v próze na počátku 20. století pojmáme jako styčný prvek, který se objevuje v dílech autorů napříč dobovou tvorbou, vykazuje určité společné znaky, ale neváže se pouze k jednomu určitému literárnímu směru.

Interpretace v základních literárně historických a slovníkových příručkách nejsou uspokojivé hned z několika důvodů. Neustále se opakující výkladový rámeček o vlivu ruské (či severské) literatury, jehož původ je možné vysondovat v dobových recenzích, se od Šrámka přes Uhra k Olbrachtovi traduje takřka od kompendia ke kompendiu, Buriánkovy studie nevyjímaje. Z metodologického hlediska bychom mohli teze o vlivu Gorkého bosáků na vznik tuláckých typů u Šrámka, Uhra a Olbrachta nazvat metafyzickým paradigmatickým. Přesněji jde o „metafyzické části paradigmatické“.¹³³ Dle klasického pojetí Thomase S. Kuhna se jedná o jev, kdy ve vědeckém společenství převládá přesvědčení, že je určité tvrzení platné, pravdivé. Takové tvrzení je obecně přijímáno a je současně vyjádřením určitého hodnocení. „Metafyzické části paradigmatické se tak podílejí na vytváření kánonu literárních děl, protože utvářejí určité modely víry, přecházející do běžného provozu zacházení s literárními dějinami například ve školách, v žurnalistické praxi, politickém diskursu.“¹³⁴ Jen zřídka bývá takto uchopená charakteristika díla revidována nebo dokonce zcela odmítnuta. Ze „sporů o Gorkého nebo o Hamsuna“, jak ve zkratce podle nejčastěji propíraných inspirátorů nazýváme veškeré zmínky o vlivu ruské či jiné severské literatury na „trojici českých tuláckých debutů“, se vytrácí právě ona

¹³⁰ *Panorama české literatury* 1994 : 265.

¹³¹ *Přehledné dějiny literatury české: od nejstarších dob až po naše dny* 1995 : 1038.

¹³² *Dějiny české literatury* 1995 : 143.

¹³³ Cit. dle Papoušek – Tureček 2005 : 55.

¹³⁴ Papoušek – Tureček 2005 : 55.

složka spornosti a zůstává tak spíše jen přitakáním, nadužívaným konstatováním. Je tomu stejně i v dalších studiích či monografiích zabývajících se našimi autory?

Již Josef Knap se v roce 1936 ve spisku o Fránu Šrámkovi v souvislosti se *Slávou života* rozohňuje, že „jako by postavit do krajiny tuláka znamenalo již pracovat s vlivem Hamsunovým [...], jaká bystrozrakost!“¹³⁵ V díle je podle něj zobrazena „scéna milenecké tulácké dvojice v podzimní krajině, vyslovený druh debatní literatury“ s převahou polemického tónu, „lyričnosti co by za nehet vešlo“,¹³⁶ což je překvapivě osvěžující hodnocení, když vzpomeneme například na recenzi, v níž Miloš Marten¹³⁷ nazývá toto dílo lyrickou prózou. Dále Knap charakterizuje postavu personálního vypravěče jako otrhaného anarchistického chlapíka, revolucionáře „spíše v mravním než sociálním smyslu“, plivajícího sliny na „měšťácké životní přízemí“, zatímco jeho družka je ztělesněním „kultu života, lásky k člověku“.¹³⁸ Nelze si nevšimnout, že obě postavy jsou posuzovány jako vysoce kontrastní. Již dříve uváděný Buriánek pak zdůrazňuje, že v povídce o dvou ztroskotancích, tulácích, jde primárně o „vyslovení jakési životní filozofie“ a bilanci životní zkušenosti.¹³⁹ Později badatel tyto závěry mírně revidoval a prvotinu vnímal obdobně jako Knap, a sice jako diskuzní konfrontaci názorů na vztah jedince k soudobé měšťácké společnosti.¹⁴⁰

Bohumil Polan se ve své šrámkovské studii zamýšlí nad obraznými přirovnáními nevidané smyslové názornosti, která přináší „věty nezvykle stavěné a vlastně spíš úryvkovitě sestavované ze slůvek třpytného zbarvení“ se záměrně přerušovanou a přeskakující souvislostí.¹⁴¹ Autor se tímto podle Polana vymezoval

¹³⁵ Knap 1936 : 10. Knap zde zároveň přiznává, že v dramatu *Červen Šrámek* přímo odkazuje k jedné z postav z Hamsunova díla, k poručíku Glahnovi. Jde o dílo *Pan: Ze zápisků poručíka Tomáše Glahna*. Doplňme ještě, že Šrámek Hamsunův román *Hlad* recenzoval, tudíž s ním byl obeznámen, a sice ve *Stráži lidu* 13. 2. 1903; viz Buriánek 1960 : 32. Buriánek v portrétu Fráni Šrámkovi jakožto národního umělce znovu připodobňuje tuláky ze Šrámkovy prvotiny ke Gorkého bosákům nebo Olbrachtovým zlým samotářům. Ti však podle něj vycházejí z objektivní reality, ale naopak Šrámkovi tuláci mají intelektuální charakter (Buriánek 1960 : 34).

¹³⁶ Knap 1936 : 6.

¹³⁷ Viz výše, *Moderní revue* 1902–1903.

¹³⁸ Knap 1936 : 6.

¹³⁹ Buriánek 1976 : 22, 21.

¹⁴⁰ Buriánek 1981 : 72.

¹⁴¹ Polan 1947 : 12.

vůči starší generaci literátů, šlo o „samovolný i usilovně chtěný odklon od slohové manýry předchozího realismu a naturalismu“.¹⁴² Má na mysli například pasáže, kdy Šrámek až zcela nadbytečně používá apoziopese formálně značené třemi tečkami, kupříkladu: „...hezký hlas máš, jakoby srdce rozkrájené na kousíčky na stříbrném talířku podával... malé kousíčky, posypané cukrem... ostatně, moh‘ bys třeba krákorat (naježila obličej)...“¹⁴³ Není to jediná figura, kterou můžeme v textu najít. Zina Trochtová upozorňuje na anaforické začátky vět, což není pro Šrámka nijak výjimečným postupem: „Čtyři oči, a za každým veliká poušť, za každým otevřená rána, čtyři oči a čtyři záhadná jezírka, naplněná utopenci.“¹⁴⁴

Ani Dobrava Moldanová se v *Příspěvku k interpretaci Šrámkovy prozaického díla* nezaměřuje na autorův debut. Zato obecně konstatuje, že nihilismus patrný ve Šrámkových prvních prózách a rovněž u jeho generačních druhů (mj. Gellnera, Uhra či Olbrachta) postupně ustupuje do pozadí a nahrazuje jej autorův osobitý postoj ke skutečnosti. Posun můžeme pozorovat i v typu postav, kdy od deklasovaného intelektuála, bosáka, jak uvádí Moldanová, zběhlého studenta nebo prostitutky Šrámek dospěl až ke společensky a mravně zakotveným jedincům.¹⁴⁵ Přestože vyšlo několik šrámkovských monografií, zůstává Šrámková prvotina spíše v zajetí interpretací kanonického *Stříbrného větru* nebo nebývá předmětem badatelského zájmu vůbec. I přesto je možné objevit různé výklady *Slávy života* týkající se toho, zda se jedná o lyrickou prózu, nebo o názorový dialog tuláků, kteří se náhodně potkají.

V Uhrově případě jsme omezeni skutečností, že o něm doposud nevyšla žádná monografie. Čerpáme tedy převážně z dostupných odborných článků nebo doslovů vydání jeho knih.¹⁴⁶ Blahoslav Dokoupil se ve studii *Básník bíd, hořkosti a vzdoru*

¹⁴² Polan 1947 : 19.

¹⁴³ Šrámek 1919 : 13.

¹⁴⁴ *Sláva života*, s. 16, cit. dle Trochtová 1958 : 45.

¹⁴⁵ Moldanová 1964 : 421–422.

¹⁴⁶ Pavel Sobek ve stati o Uhrovi v časopisu *Welles* připomíná, že v románu Egona Hostovského *Sedmkrát v hlavní úloze* (1942) se Jaroslav Ondřej, jeden z hrdinů, rozhoduje psát disertační práci o spisovateli Josefu Uhrovi, který je doposud literární historií opomíjen. Sobek 2001 : 47. Pokud je nám známo, do dnešního dne o Uhrovi skutečně nikdo disertační práci monotematického charakteru nepsal. Naposledy se tento spisovatel stal tématem bakalářské práce, viz Kalvodová, Blanka. Spisovatel Josef Uher (1880–1908). Bakalářská práce (Bc.). Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci. Pedagogická fakulta, 2021.

vydává cestou srovnání pojetí a zobrazení vesnice v Uhrových *Kapitolách o lidech kočovných*, přičemž dochází k závěru, že jde o „ostrou polemiku s jakoukoliv idealizací vesnice“.¹⁴⁷ Dokoupil Uhra řadí do proudu realistické a naturalistické venkovské prózy, považuje ho do určité míry za následovníka Šlejhara a Raise, jak už jsme uváděli výše,¹⁴⁸ nad ruskými či severskými vlivy¹⁴⁹ se nepozastavuje. Nečiní tak ani František Všeticka ve své analýze *Kapitol o lidech kočovných*, v níž si libuje v dyadických konstelacích. Jednak vnímá dvojí tragismus Uhra, který podle něj spočívá v tom, že autor zemřel mladý, ale také v tom, že kvůli předčasnému úmrtí uvíznul v literárněhistorickém a interpretačním stínu slavnějšího Ivana Olbrachta.¹⁵⁰ Všeticka si povšiml, že ve většině Uhrových tuláckých povídek figurují pouze dvě postavy, což vysvětluje tím, že mladý a nezkušený autor si netroufl rozvinout syžet o větším počtu postav a složitějším konfliktu.¹⁵¹

Podle Všeticky právě Uher a Olbracht vyjádřili téma sociální skupiny tuláků „nejintenzivněji a umělecky nejpersvědčivěji“.¹⁵² Troufáme si říci, že nenajdeme interpretaci, která by tomuto hodnotícímu výroku, vztáhneme-li jej pouze na dílo

¹⁴⁷ Dokoupil 1979 : 515.

¹⁴⁸ Dané téma považujeme za nevyčerpané a vzhledem k době vzniku studie by zasluhovalo revizi, aby se interpretace zbavila balastu v podobě průběžné argumentace třídním bojem.

¹⁴⁹ Uhra se údajně přiměry k cizím vlivům Gorkého a Garboga osobně dotýkaly. Arne Garborg byl norský autor dekadentního románu *Umdléné duše*, který použil Tomáš Garrigue Masaryk ve svém pojednání *Moderní člověk a náboženství* (1896–1898). Svým přátelům psal Uher v dopisech, že Gorkého ani nečetl. Jak předkládá v Doslovu k soubornému vydání Uhrova díla Miroslav Hýsek, „skutečně v době, kdy [Uher] uveřejnil první povídku o lidech kočovných, začaly drobné překlady z Gorkého teprve vycházet“. Další inspirace, konkrétně k povídce *Setkání*, pochází podobně jako třeba u Jaroslava Haška z cestovatelských zážitků a tulácké každodennosti. Uher se jednou dal do řeči s tišnovským šupařem, který vedl lidi postrkem, a šel s ním až do Doubravníka, kam měl namířeno na poštu (městys vzdálený přibližně 12 km severozápadně od Tišnova, pozn. AS). Hýsek 1954 : 717–718.

¹⁵⁰ Autor studie vidí sepětí Josefa Uhra s Jakubem Arbesem či Viktorem Dykem, kteří v *Adamitech* a *Krysaři* taktéž používají dyadický princip. Všeticka 2006 : 29. Dále upomíná na starší stať Jana Skulíla, jenž klade paralelu mezi Josefem Uhra a Karlem Hynkem Máchem (J. Skulíl. Josef Uher a česká literatura 19. století. *Vlastivědné zprávy z Adamova a okolí*, 1965 roč. 9, č. 4, s. 12). Domníváme se, že u uhrovsko-máchovske paralely jde o lákavé připodobnění založené na podobnostech mimoliterárních více než na jakýchkoli jiných. To však nepřináší nic hlubšího ani o Uhrově díle, ani například o zákonitostech vývoje kritické recepce či literárního kánonu.

¹⁵¹ Všeticka 2006 : 26, 29.

¹⁵² Všeticka 2006 : 25.

Ivana Olbrachta, odporovala. Většina toho, co bylo o Olbrachtových zlých samotářích napsáno, neodděluje od jeho tvorby společenské a později politické angažmá. I přesto s těmito monografiemi a studii budeme pracovat. Tak kupříkladu A. M. Píša vyzdvihuje „romantický naturel“ a individuální anarchistické buřičství zlých samotářů,¹⁵³ Vlastislav Hnízdo míní, že kniha vykreslila „tři podoby lidské vyděděnosti“, přičemž autor použil postupů očištěných od „šrámkovského senzualismu“ až k „šlejharovskému bezvýhodnému pesimismu, od impresionistických valérů až k expresionistické rytině“ a především svých vlastních.¹⁵⁴ Jinde je zase Olbracht srovnáván s Gorkým, opakovaně se poukazuje i na dílo Arne Garborga či Knuta Hamsuna,¹⁵⁵ na co už jsme koneckonců poukázali dříve.

Co je ale mnohem zajímavější, je pokus o charakteristiku české tulácké předválečné tvorby, který podal ve studii *Ivan Olbracht ve vývoji české předválečné prózy* Miloslav Nosek. Vymezuje dvě skupiny. První z nich je jakási směsice romantismu a sociální bídy, charakteristická bohatou emocionalitou postav a reprezentovaná Uhrem. Rysem druhé skupiny je nejasný protest svobodného individua, který se opírá o biologickou sílu a „sensualistický životní názor“, patrný u Šrámka, jehož postavy zažívají jako tuláci štěstí v příklonu k přírodě.¹⁵⁶ Olbracht podle autora navázal na obě tyto linie a navíc překonal dobovou lyrizaci prózy.

Každá z prvotín, která byla předmětem našeho bádání v této kapitole, se v rámci literárněhistorického kánonu potýká s jistými specifiky. Šrámkova *Slávy života* je dílo stojící v kontextu autorovy tvorby mimo epicentrum zájmu. Uhrovi chybí monografie a jeho *Kapitoly o lidech kočovných* zůstávají i přes pozitivní dobové přijetí docela pozapomenutým dílem. Soubor *O zlých samotářích* Ivana Olbrachta je v kontextu těchto děl tím, které je stále možné označit za nejvíce kanonické. Je zřejmé, že při vlastním pojednání o typu tuláka musíme být s výše uvedenými výkladovými schémata obeznámeni, zároveň se z nich ovšem hodláme (alespoň částečně) vymanit.

¹⁵³ Píša 1949 : 20.

¹⁵⁴ Hnízdo 1977 : 49.

¹⁵⁵ Adamová 1977 : 31.

¹⁵⁶ Nosek 1960 : 83.

5 Gellner, Hašek a reflexe jejich tuláků

O díle i životě Františka Gellnera (1881) a Jaroslava Haška (1883), generačních souputníků, toho bylo napsáno mnoho. O obou autorech existují monografie, u obou autorů zaujímá pevné kanonické postavení určitá část jejich tvorby, již se dostalo náležité literárně historické i teoretické pozornosti,¹⁵⁷ zatímco ostatní jejich díla stojí spíše mimo centrum interpretačního zájmu. A právě takovým doposud nepříliš vytěženým textům se budeme věnovat, ne však navzdory kánonu, ale s ohledem na postavu tuláka, kterou v románu *Potulný národ* (1912) a ve vybraných Haškových povídkách, mezi něž náleží *Mezi tuláky* (1905),¹⁵⁸ *O Halálovi, tulákovi* (1907),¹⁵⁹ *Bejářská povídka* (1906),¹⁶⁰ *Spravedlnost v Bavořích* (1909),¹⁶¹ *Vlastivěda* (1912)¹⁶² a dalších, rozeznáváme. Současně to znamená, že pokud se hodláme zabývat drobnými prózami Jaroslava Haška a nejrozsáhlejší prózou Františka Gellnera na straně jedné a jejich literárněvědnou reflexí na straně druhé, je potřeba se připravit na to, že o této problematice budeme pravděpodobně nalézat kusé postřehy v monografiích či studiích orientovaných primárně na život autorů anebo jejich nejslavnější a stěžejní dílo, respektive díla.¹⁶³ Do krátkého pojednání komparativního charakteru se tedy pouštíme s vědomím těchto okolností.

Na tomto místě je vhodné poukázat na skutečnost, že „křivdu“ vůči nebásnické části Gellnerova díla konstatují i někteří editoři: „[...] Gellner je dodnes živý

¹⁵⁷ Na mysli máme pochopitelně Gellnerovu básnickou tvorbu, tj. sbírky *Po nás ať přijde potopa* (1901), *Radosti života* (1903) a *Nové verše* (posmrtně vydané 1919), a Haškových románů *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války* (1921–1923).

¹⁵⁸ Povídka původně vyšla ve *Světozoru*, roč. 5, č. 18, 10. 2. 1905, s. 490–491. Pracujeme se souborným vydáním *Črty, povídky a humoresky z cest*, Hašek 1955.

¹⁵⁹ Povídka původně vyšla v *Pražském ilustrovaném kurýru*, roč. 16, č. 227, 18. 8. 1907. Pracujeme se souborným vydáním *Loupežný vrah před soudem*, Hašek 1958.

¹⁶⁰ Povídka byla poprvé uveřejněna ve *Světozoru*, roč. 7, č. 32, 24. 5. 1907, s. 760–765. Pracujeme se souborným vydáním *Črty, povídky a humoresky z cest*, Hašek 1955.

¹⁶¹ Povídka byla poprvé uveřejněna v *Karikaturách*, roč. 3, č. 15, 18. 1. 1910. Pracujeme se souborným vydáním *Črty, povídky a humoresky z cest*, Hašek 1955.

¹⁶² Povídka původně vyšla v *Humoristických listech*, roč. 55, č. 31, 19. 7. 1912, s. 368. Pracujeme se souborným vydáním *Trampoty pana Tenkráta*, Hašek 1973.

¹⁶³ Zde navazujeme též na vlastní předchozí bádání na poli Haškových povídek, viz diplomová práce *Typologie postav předválečné povídkové tvorby Jaroslava Haška*, Hazuchová 2015.

především jako básník, ne tak jako prozaik či publicista, natož dramatik. Tuto situaci vesměs potvrzují i dosavadní výběry z Gellnerova díla, které vedle sbírek otiskují především texty z paralipomen lyrických a satirických básní žurnalistického zaměření, na jejichž význam poukázal již Šalda; stranou naopak zůstávají větší skladby epické [...]“.¹⁶⁴ František Svozil v doslovu k vydání Gellnerových próz rovněž poznamenává, že prozaická část autorovy tvorby je nezaslouženě méně známá než jeho lyrika.¹⁶⁵ Důkazem tohoto stavu budiž i obsah hesel ve slovníkových literárněhistorických příručkách, kde je Gellner povětšinou prezentován pouze jako básník a kde dílo, jež je předmětem našeho bádání, často není ani připomenuto, natož jakkoliv dále charakterizováno.¹⁶⁶

Jak uvedl František Buriánek ve své knize *Bezruč, Toman, Gellner, Šrámek : studie o básnících počátku našeho věku*, „Gellnerova próza, o níž v této studii nehovoříme, ale kterou tu nutno aspoň připomenout, se silně přiblížila Haškovi tam, kde plně rozepjala křídla fantazie a kde realistická kresba přebujela v satirickou grotesku a místy až v nevázanou komiku [...]“.¹⁶⁷ Dané tvrzení použijeme jako základ našich úvah. Citace nás navádí dvěma směry – pokusíme se jednak zmapovat zmínky o *Potulném národě*,¹⁶⁸ ale současně také postihnout souvislosti mezi Gellnerovým a Haškovým dílem. Výše naznačené postupy se budou v průběhu výkladu prolínat.

¹⁶⁴ Kosák 2008 : 290–291.

¹⁶⁵ Svozil 1967 : 7, cit. dle Kořínková 2017 : 154.

¹⁶⁶ Viz *Příruční slovník české literatury* 2005 : 234–235; *Slovník českých spisovatelů* 2005 : 185–186, *Dějiny české literatury* 2005, *Slovník českých spisovatelů* 1964, *Průvodce po dějinách české literatury* 1976, *Lexikon české literatury : osobnosti, díla, instituce* 1993. Jinde (*Přehledné dějiny literatury české : od nejstarších dob až po naše dny* 1995 : 899) se dočteme, že Gellnerův román ani zdaleka nedosahuje takových kvalit jako jeho lyrika.

¹⁶⁷ Buriánek 1955 : 190. Dodejme, že „Gellner ostatně Haška sledoval nejen v jeho literární, nýbrž i v jeho občanské činnosti – totiž při zakládání Strany mírného pokroku v mezích zákona, jak o tom svědčí zmínka v jeho feuilletech.“ Tamtéž. I Gellner se účastnil politického života, působil jako jednatel Občanského klubu lidové strany pokrokové, viz *Slovník českých spisovatelů* 2005 : 186.

¹⁶⁸ Potulný národ „vycházel v sobotním vydání [Lidových novin – pozn. AS] od srpna do října roku 1912 a kromě zařazení do třetího dílu Hýskových Spisů Františka Gellnera z roku 1928 se nedočkal knižního vydání, je tedy pevně spjat s Lidovými novinami.“ Gejgušová 2017 : 41. Toto Gellnerovo nejrozsáhlejší epické dílo bývá označováno jako „románový seriál“ (Gejgušová 2017 : 40), jinde zase jako „fejetonní román“ (Kořínková 2017 : 155) a vůbec nejčastěji pouze jako „románový pokus“ či

U obou autorů představují životopisná data podstatnou část interpretačního rámce. Gellnerův *Potulný národ* odráží jeho vlastní zkušenosti z prostředí mezinárodní umělecké bohémy a anarchistického hnutí,¹⁶⁹ a zároveň to pro něj byla možnost, jak přiblížit českým čtenářům německé a francouzské prostředí, které osobně poznal, když pobýval v zahraničí.¹⁷⁰ O autobiografických rysech se v případě Jaroslava Haška nejčastěji hovoří ve spojení s jeho povídkami a črtami z cest, založenými na jím uskutečněných pěších výletech, či snad lépe potulkách, po zemích Rakouska-Uherska, po Německu a Balkáně. S Konrádem Vodrazilem, tuláckým hrdinou Gellnerovým, se dostáváme do Mnichova, odtud se pak vydává přes Švýcarsko do Paříže (připomeňme, že Gellner pobýval v Mnichově a Paříži přibližně mezi lety 1905 a 1910). S hrdiny Haškových povídek se ocitáme v Maďarsku (*Beťárská povídka, O Halálovi, tulákovi* s podtitulem *Z uherských povídek*), v Německu (*Spravedlnost v Bavořích*) a v Haliči (*Mezi tuláky*). O posledním uvedeném námětu nemusí být pochyb, neboť na základě úředních záznamů o proběhlé komunikaci mezi policejním ředitelstvím v Krakově a pražským magistrátem je zřejmé, že Haška v roce 1903 zadržela krakovská policie a později byl postrkem dopraven zpět do domovské obce. Povídku je tak zřejmě možné považovat mimo jiné za vzpomínku na dobu strávenou v polském vězení.¹⁷¹

Navrátíme se ještě chvíli k výkladům Františka Buriánka, který považuje *Potulný národ* za dílo s „motivy anarchistického buřičství“, jejichž vlivem vznikla taktéž tradice „typů osamocených a vzpurných vyděděnců“ stojících mimo spořádanou společnost patrná v díle Josefa Uhra, Jaroslava Haška nebo Ivana Olbrachta.¹⁷² Ve statí *Gellner satirik* pak Buriánek připomíná s ohledem na Gellnerovu schopnost sugestivního „vystižení atmosféry životního prostředí a v jemných přechodech citového ladění vyprávění od tragiky ke komice“¹⁷³ dalšího ruského spisovatele, a sice Antona Pavloviče Čechova. Tentýž autor je uveden i v *Tezích k dějinám české*

„pokus o román“, například *Přehledné dějiny literatury české : od nejstarších dob až po naše dny* 1995 : 899 nebo *Panorama české literatury* 2015 : 193.

¹⁶⁹ Buriánek 1955 : 271.

¹⁷⁰ Gejgušová 2017 : 41. Dále kupříkladu Hýsek 1928 : 446.

¹⁷¹ Viz Poznámky a vysvětlivky, Hašek 1955 : 588.

¹⁷² Podle autora jde stále o samostatnou a českou paralelu ke Gorkého „bosákům“ (Buriánek 1968 : 59), o čemž jsme referovali v předchozí kapitole věnované knižním prvotinám Šrámka, Uhra a Olbrachta.

¹⁷³ Buriánek 1959 : 255.

literatury: „Zvlášť významný se v předválečné české próze stává satirický obraz českého maloměšťáka, ať jde o povídky F. Gellnera s jemnou čechovovskou ironií či o dravější a až do grotesky vyhrocené povídky J. Haška.“¹⁷⁴ Jinde se zase dočteme, že k „naší“ dvojici autorů má blízko Egon Erwin Kisch,¹⁷⁵ a sice jako pozorovatel hospodského života.

Mluvit tak můžeme o tzv. velkoměstském folkloru nebo kultuře ulice, které mají podle Radka Pytlíka spojitost jednak s demokratizací literatury, ale rovněž s humoristickými prvky a jejich včleňováním do tvorby představitelů předválečné generace, kupříkladu právě Gellnera a Haška.¹⁷⁶ Velice podobně smýšlí Miroslav Červenka ve své práci *Symboly, písně a mýty : studie o proměnách českého lyrického slohu na přelomu století : (Sova, Březina, Neumann, Gellner, Toman)*, když konstatuje, že Gellnerova lyrika stojí na počátku procesu, kdy se literatura obecně sbližuje „s širšími vrstvami lidu“, přičemž jako příklad uvádí mj. Haškovu prózu. Gellner tak činí prostřednictvím kupletu, jehož potenciál tkví v bezpočtu „nových, literárně dosud nezužitkovaných asociací“.¹⁷⁷ Červenka konstatuje, že Gellnerova beletristická próza včetně „pokusu o román“ vykazuje některé tematické a motivické prvky shodné s tématy a motivy kupletů, jako jsou „píjáctví piva, rodinné neshody, osudy nezvedených studentů, manželská nevěra, staromládenectví atd.“¹⁷⁸ Pomocí prvků šantánové písně Gellner odsuzuje nepřátelský strnulý svět a současně si jimi vytváří vlastní bohémskou autostylizaci, která je opět jen určitým typem masky.¹⁷⁹ Luboš Merhaut podotýká, že součástí obecné stylizace bohéma jsou též dílčí projekce tuláka, světáka nebo střízlivého či opilého racionalisty.¹⁸⁰ Skutečnost, že takto

¹⁷⁴ Teze k dějinám české literatury: literatura 20. století (do roku 1945). *Česká literatura* 1962 : 381.

¹⁷⁵ *Česká literatura od počátků k dnešku* 2008 : 541.

¹⁷⁶ Pytlík 1984 : 213.

¹⁷⁷ Červenka 1966 : 137.

¹⁷⁸ Červenka 1966 : 125–126.

¹⁷⁹ „Píjácké gesto odstrkuje od sebe konvence spořádaného života, ale samo není než další uniformou a konvencí – a Gellner o tom ví. Racionalismus odkrývá rysy strnulosti a neplodnosti nejen ve svém okolí, ale i v sobě samém. Tato sebeanalýza ‚zdravého rozumu‘, vyjadřující – při vši oprávněné povýšenosti nad všelijakým mesiášstvím a utopickým ideologizováním – i vědomí vlastní bezradnosti, patří k nejvýznamnějším obsahovým složkám Gellnerovy lyriky.“ Červenka 1966 : 129–130.

¹⁸⁰ Merhaut 1994 : 144.

stylizovaný Gellnerův tulák má velice blízko k tulákům v Haškových povídkách, si můžeme doložit na následujících ukázkách:

„U všech národů lze se setkat s mladými lidmi, pro něž není ani minulosti ani budoucnosti a kteří žijí jen pro přítomný okamžik, jenž jim nepřináší žádné rozkoše. Ale mezi Slovy je nejvíce jednotlivců tohoto druhu.“¹⁸¹ Takto je v druhé kapitole *Potulného národa* uveden Konrád Vodrazil, který se rozhodne odcestovat do Paříže, ale protože nemá dostatek peněz, podaří se mu dostat pouze do Mnichova. Ještě před započítím cesty stráví večer v pražských hospodách, kde jako obvykle pije na dluh nebo odchází bez placení. O několik pasáží dále se dozvídáme: „Nejenom čtenářům těchto řádků, ale všem lidem, kteří Konráda Vodrazila znali, ba i jeho přátelům, byl způsob jeho života nevysvětlitelný. Cesta z Mnichova do Paříže byla první dalekou poutí, kterou konal pěšky a bez prostředků.“¹⁸² Konráda je dále možné charakterizovat jeho „psím živořením v Praze a na různých silnicích, které běží po světě“.¹⁸³ Konrád Vodrazil se stává tulákem ze své vlastní vůle.

„Jsou okamžiky v lidském životě, že i vůl pláče,“ pravil kdysi jeden neznámý filosof po dvanácté hodině noční u Fleků. „Veselost hraničí se sentimentalitou,“ řekl, řekněme, škarohlíd Schopenhauer. Uváživ význam těchto dvou vět, jel jsem svůj bol, smutek, zármutek vyplakat do Vejvodova Městce. Tak jezdili kající na poušť. Ostatně Vejvodův Městec jest něco tak opuštěného, že by zdejší okolí napravilo i Máří Magdalenu. Sem jel jsem tedy plakat nad sebou. Přišel totiž světlý okamžik, kdy jsem si uvědomil, že jsem lotr, a litoval jsem ubohou zemi, že mne nosí.“¹⁸⁴ Hrdina Haškovy *Vlastivědy* se rozhodne vést zpustlý život v lesích. V konečném důsledku ale jde pouze o to, že popíjí kořalku uprostřed přírody, a ne v pražské hospodě. Jak Konrád Vodrazil, tak bezejmenný hrdina–vypravěč takto realizují svou osobní revoltu vůči řádnému způsobu života a demonstrují kladný vztah k potulce.

Podle Radka Pytlíka existuje Haškův „lidový typ“, který tvoří protiklad vůči vyděděncům – anarchistům.¹⁸⁵ Takovou postavu dokáže Hašek ztvárnit humorně

¹⁸¹ Gellner 1928 : 77.

¹⁸² Tamtéž : 98.

¹⁸³ Tamtéž : 98.

¹⁸⁴ Hašek 1973 : 128.

¹⁸⁵ Pytlík 1959.

i satiricky a tato jeho schopnost tvoří podhoubí pro pozdější vrchol jeho tvorby.¹⁸⁶ Naproti tomu rozmanitost uměleckého postupu v Gellnerových satirických prózách bychom mohli dokládat i na některých místech *Potulného národa*,¹⁸⁷ v němž se prolínají reálie s groteskní nadsázkou, „smutný úsměv nad životem, postupně zbavovaným všech nadějí, smíření s jeho všedností“ a jehož terčem jsou maloměšťáci i bohémové.¹⁸⁸ U Haška i Gellnera tak můžeme hovořit o fúzi uměleckých postupů tvorby, které se následně spojily v jejich rozsáhlejších dílech.

Haškův i Gellnerův tulák je tak poměrně vzdálen melancholickým, zadumaným a zlým tulákům z pera Šrámka, Uhra nebo Olbrachta. Přesto však vykazuje jisté podobnosti s živelnou postavou *Slávy života*, konkrétně ve výbojné kritice všeho, „co je svaté“ – byrokratického aparátu, vzdělání, manželství a celkového nastavení spořádaného způsobu života. Haškův i Gellnerův tulák, jemuž bychom mohli dát přízvisko hospodský, přerůstá rozměr citové postavy¹⁸⁹ a stává se tak spíše nositelem satirického či groteskního významu.

¹⁸⁶ Jankovič 1957.

¹⁸⁷ Pytlík in Buriánek 1959 : 256.

¹⁸⁸ Naušová 1975: 166–167.

¹⁸⁹ U Haška však najdeme rozmanitou škálu tuláků. Kupříkladu Halála z povídky *O Halálovi, tulákovi* bychom mohli považovat za „bratra“ spíše Uhrova tuláka.

6 Jak vyhostit cizí neplechu. O aktu (ne)přijetí v tuláckých prózách

V jedné z předchozích kapitol, v níž jsme se zabývali různými pojetími tuláka v sociologických teoriích (viz kapitola *Za extenzí pojmu tulák* a podkapitola *Tulák jako kulturní vzorec*), jsme narazili též na možná vysvětlení příčin, proč je tulák vyloučen ze společnosti a stigmatizován.¹⁹⁰ Přejděme nyní na rovinu uměleckých slovesných děl. Ve fikčním světě tuláckých povídek, kde bývá uvedené vyloučení zobrazeno, se pak objevují určité motivy, které do různé míry podporují či zesilují nesourodý vztah majoritní společnost a tuláka. Za jeden z těchto signifikantních stavebních prvků předkládaných textů považujeme právě motiv psa.

Tulák, vzpurná individualita potulující se krajinou, působí na usedlíky, kteří obývají statky, jako cizinec. Reprezentuje něco „ještě dynamického“ ve světě, kde je pravidlem být ukotven na místě.¹⁹¹ Právě opozitní vztah mezi tulákem a „zbytkem světa“ stojí v pozadí navenek demonstrovaného mechanismu vyloučení, který tato postava zpravidla zažívá. Jak je vyháněna „cizí neplecha“, budeme v díle Uhrově, Olbrachtově, Šrámkově, Haškově či ještě dřívějším – Šlejharově sledovat na motivu psa.

Vymezíme-li si jako předmět svého zájmu spojitost mezi tuláckými prózami a motivem psa, nabízí se nám okamžitě a jaksi automaticky jedno z děl Ivana Olbrachta, v jehož titulu samotném je už pes obsažen. Máme pochopitelně na mysli povídku *Rasík a pes* (1913) ze souboru *O zlých samotářích*. Jak na rasíky reagují psi, je evidentní z této pasáže: „Psi je již zdaleka hlásí, větríce jejich zápach. Pes v nejbližším stavení se rozštěká a zmítá vztekle boudou. Odpoví mu druhý až odkudsi z opačného konce dědiny a třetí odněkud, a než se naděješ, rozštěká se celá ves a všichni psi, kteří nejsou uvázáni, se sběhnou, štěkají, vyjí, cení zuby. Je hnusný tento zuřivý psí průvod a koncert všude, kam se hnou, ale uvykli mu již, jako všemu uvykli

¹⁹⁰ Uvádíme autory a koncepty relevantní pro tuto kapitolu: Maffesoli 2002 – tulácký dynamismus, Schütz 1944 – kulturní vzorec skupinového života, Schütz 1945 – organizovaný rutinní vzorec, vazba my (vs. oni).

¹⁹¹ Srov. Maffesoli : 2002.

a ke všem lhostejněli [oni – rasíci, pozn. AS].¹⁹² Psi vůči potulnému páru, zřejmě i s ohledem na jeho způsob obživy, projevují kulantně řečeno značnou nelibost. Štěkot psů rasíky doprovází při jejich cestě a působí tak pro ostatní jako signál přítomnosti osob nežádoucích. Prostřednictvím psů tak dochází ke znovuutvrzení stigmatizace tuláků. Tragičtější na celé věci je moment uvědomělé rezignace potulujících se rasíků. V Olbrachtově textu, k němuž se zanedlouho znovu vrátíme, tak máme příklad anomické situace sociálně nezačleněných jedinců s jasně vyznačenou hranicí neztotožnění mezi skupinami „my“ a „oni“ neboli rasíci, respektive tuláci vs. psi, zastupující své páníčky, „celou ves“, majoritu. Nacházíme obdobná zobrazení i v dalších dílech tulácké prózy? To je otázka, kterou si v tuto chvíli pokládáme a kterou se pokusíme v následující textové analýze zodpovědět.

Motiv psa koneckonců pozorujeme už i u předchůdců našeho tuláka, tedy v dílech, jež svým vznikem nespádají do vymezeného období přelomu století před první světovou válkou či nejsou v české literatuře původní. Jedná se o texty autorů české i evropské proveniencí (viz *K obdobám literárního typu tuláka nejen v evropských literaturách*), na něž generace narozená kolem roku 1880 mnohdy i určitým vědomým způsobem navazovala.

Jeden z nejdrastičtějších obrazů psa, ve své krvelačnosti dovedený až téměř k smrtícímu živlu, čteme v povídce *Ve stohu*¹⁹³ (1886) Josefa Karla Šlejhara. Nejlepší přítel člověka je zde vyličen „jako černá obrovská skvrna“, „mohutné zvíře“, jehož zraky jsou „nepokojné, těkavé a zlobněchtivé“. Dojem, že tento tvor nemůže budit nic jiného než strach, je ještě umocněn, neboť dokonce i „tma se zatřásla před nočním řevem puštěného psa“. Jeho běsnění poškodné v podobě tuláka a jeho dítěte, kteří v zimě nocují uvnitř stohu poblíž statku, z něj činí šelmu, lítou, dorážející, vztekou.¹⁹⁴ Nebojme se užít silného označení, pes z uvedené Šlejharovy povídky představuje

¹⁹² Olbracht 1926 : 160.

¹⁹³ Povídku shodující se v názvu titulu, tedy *Ve stohu*, napsal o devatenáct let později i Jaroslav Hašek – *Ve stohu*. Z cyklu *Otrhanci (Národní listy 1. 10. 1905)*. Hašek často povídky nazývá jako součást cyklu, ale obvykle nemají žádné pokračování nebo další část. *Ve stohu* se potkají dva tuláci, Berka a Klouzek. Zjistí, že je oba okradla stejná žena, a tím se z nich, dávných rivalů, stanou kamarádi. *Stoh* je oblíbeným dočasným útlukem, tuláckým toposem. Vyhledali ho i Olbrachtovi zlí samotáři Jozka s Pavlínou (*Jozka, Forko a Pavlína*, 1913).

¹⁹⁴ Šlejhar 2002 : 66n.

hotové zhmotnění zla. Takový pes zde figuruje jako prostředník interakce mezi tulákem a lidmi ze statku, u jehož vrat by mimochodem cedulka s nápisem „pozor, zlý pes“ došla pravého naplnění, a zároveň vypovídá leccos o vztahu usedlíků vůči potulnému člověku. Obyvatelé statku „jsou rádi, že vyhostili cizí neplechu“, a usínají s klidným pocitem, že „tací psi dobře slouží samotám“.¹⁹⁵ Interakcí psa a tuláků se prostě dovídáme leccos o ustrojení společnosti.

Oproti Šlejharovu psisku se zdají být další reprezentanti tohoto živočišného druhu skoro jako hodní pejsci. Ale nenechme se zmýlit zdánlivou mírností. I z Gorkého povídky *Dva bosáci* (1892) je patrné, jaká je úloha psa vůči vandrákům – být na pozoru a v případě potřeby je zapudit, to je jejich nastavení, tak jsou psi vycvičení. Gorkij ovšem s tímto zvířecím údělem naložil jinak. Vypravěči Maximovi, sezonnímu bosákovi, psi očichali nohy, aby usoudili, že nestojí za to se jím zaobírat „a lhostejně odešli do křoví“.¹⁹⁶ Jak vidíme, i psi samotní mohou svou vlastní svobodnou vůlí rezignovat na hodnotový vzorec jim předkládaný majoritou.

Nuže, vydejme se vstříc variacím nejlepšího přítele člověka v našem korpusu primární literatury. Jak podotýká tulák Mička z povídky Josefa Uhra *Na břehu* (1906) v rozhovoru se svým druhem Bertou: „Nikdo mne nepřivítal, ať jsem přišel kamkoliv. [...] Ostatně všichni byli zlí, i lidé i psi.“¹⁹⁷ Tento soud Uhrův tulák pronáší ve chvíli, kdy popisuje, jak se v uplynulém dni dařilo jejich živoření. Usuzovat můžeme, že se tuláci s příliš vstřícným zacházením nesetkali. Obdobně je tomu v Olbrachtově povídce *Žak* (1913). Fricka při procházce vyruší ze stavu zamyšlení vrčení psa a následné setkání se správcem, na jehož pozemku se nachází: „Pes se rozštěkal a zlostně sebou tahal, až se mu obojek zařezával do krku.“¹⁹⁸ Následně je Fricek nevybíravě vypoklonkovan, správce jej švihne karabáčem přes stehno a vyžene. Reakce zvířete tento akt jen stvrzuje. Tento výjev není ojedinělý, dubluje se především v autorově již zmiňovaném díle *Rasík a pes* (1913). Když tuláky nachytají v lese, hned na ně vystartuje domácí hlídač v doprovodu lesníka. „Vrhl se na něho pes. Před ním stál fořt. [...] Běsnící pes cenil bílé zuby. [...] Pes opustil rasíka a jal se ženě rváti

¹⁹⁵ Šlejhar 2002 : 70.

¹⁹⁶ Gorkij 1955 : 168.

¹⁹⁷ Uher 1970 : 39.

¹⁹⁸ Olbracht 1926 : 150.

sukně.¹⁹⁹ Ani rasík se nevyhne švihnutí karabáčem, tentokrát přes lýtko. Rasíci jsou vyhnáni jak škodná a ani nadále se s nimi nenakládá o nic lépe – střílí po nich broky.²⁰⁰ Uveďme ještě jeden příklad rasíkovy průběžné interakce s živými psy. Když po smrti Anežky rasík vyhledá rychtáře a chce zajistit pohřeb, je při vstupu do jeho statku opět přivítán psem, který „ho větří, štěká a sápe provazem u boudy.“ Přivolaný reprezentant obce jej zcela mechanicky začne vykazovat ze svého pozemku. „Ale juž ať mi jseš ze dvora! Než pustím psy!“²⁰¹ Zdá se, že zvíře zastává významnou pozici, je tím prvním, kdo s postavou tuláka přichází do styku a dává mu většinou najevo, že ve zdejších krajích na něj vůbec nikdo s otevřenou náručí nečeká, ba přesně naopak.

Ruku by si předchozí hrdinové mohli podat s dalším zlým samotářem Jozkou, jehož zase nemůže před hospodou vystát „malý bílý psík“, který když spatřil „otrhaného tuláka, dal se do štěkotu a trhal zuřivě motouzem, jímž byl uvázán.“²⁰² Jako by na schválení nelibosti vůči jeho osobě je následně Jozka vykázán, aby si objednanou kořalku šel vypít „do síně“, pryč mimo zájezdni hostinec s nevábnou a zaplivanou podlahou. V tomtéž příběhu se při kradení holubů těsně před příchodem na místo činu Jozka přeptá Forka Firkyho, zda domácí, k nimž jdou loupit, náhodou nemají psa.²⁰³ Tuláci pak mnohdy mají psa zafixovaného jako určité memento a chovají se tak, aby se mu nejlépe vyhnuli a eliminovali vznik rozruchu způsobeného psím štěkáním.

Také v povídce Jaroslava Haška *O Halálovi, tulákovi* s podtitulem *Z uherských povídek* (1907) jsme vystaveni momentu, kdy „psi uvázaní na dlouhém řetězu“ štěkají

¹⁹⁹ Olbracht 1926 : 161n.

²⁰⁰ Analogicky se pak vyvíjí i vztah rasíka a dogy, kterou mu darují němečtí aristokraté – lovci jako součást výsměšné omluvy za to, že jej brokovými náboji postřelili do stehů. Velkou, tygrovitě žíhanou dogu, „postrach celé vsi“ (Olbracht 1926 : 166), opanuje rasíkova žena. Doga se pak střeží „těchto dvou strašných lidí“ (Tamtéž : 171), aby ji nakonec, po smrti své ženy Anežky, rasík nabídl přívětivé pohlazení, které ovšem skončí jejich vzájemným nepřijetím, kdy „dva pomnutí dravci proti sobě soptí“ (Tamtéž : 190).

²⁰¹ Olbracht 1926 : 184.

²⁰² *Jozka, Forko a Pavlína* (1913). Olbracht 1926 : 35.

²⁰³ Olbracht 1926 : 64. Opomenout nesmíme ani další psí výjev z Olbrachtova vyprávění *Jozka, Forko a Pavlína* (1913). Jedná se o moment, kdy kolem mladého tuláka Jozky tryskem přeběhne na řeznickém vozíku taženém psem spoluzák Petr Vodsed'álků. Olbracht 1926 : 27. Oproti tomuto bizarnímu aktu opakování zvířete člověkem není rasíkovo zacházení se psy o nic horší.

na tuláka tak dlouho, dokud nevyjde jejich páníček.²⁰⁴ Tato nám již známá situace má však jiné rozřešení, než bychom čekali. Hospodář přijme starého tuláka na noc pod svou střechu, kde si jej čeládka považuje jako stařešiny vypravujícího životní moudra získaná věčným potulováním.

Psa ovšem nevlastní výhradně jen majorita. Obranné kruhy se otáčí v Haškově *Beťárské povídce* (1906). Dva beťáry, potulné pastevence, navštíví notář, kolem něhož psi skáčou „jako posedlí“, dokud je sám beťár neuklidní bičem.²⁰⁵ Zásadní je pro naše uvažování skutečnost, že pravomocná osoba je dorážením psů držena ve vzdálenosti od beťárů a je pouze na nich, zda zvířata uklidní a notáře přijmou.

Máme za to, že schéma, kdy psi páníček určuje, zda přijme osobu, na níž pes útočí, je společné i všem předchozím příkladům. Zakrátko přiblížíme, co si pod tímto tvrzením vlastně představujeme. V uvedených prozaických textech se podle našeho názoru stále opakovaně vyskytuje model znázorňující akt přijetí tuláka majoritní společností²⁰⁶ fikčního světa. Toto přijetí povětšinou nebývá kladné, upřesněme proto, že jde spíše, ale ne zcela výhradně, o odmítnutí či zavržení postavy tuláka. Jakou úlohu v tomto modelu zastává pes? Čtyřnohý přítel člověka funguje jako jakýsi prostředník, velice často je tím prvotním aktérem, zástupcem majority, s nímž se tulák setkává a s kterým interaguje. Pes jako zprostředkovatel hodnotového vzorce usedlíků přináší tulákovi jasný vzkaz: tady nejsi vítán, nikdo se s tebou nebude bavit, ztráčet s tebou čas, lepší je tě rovnou vyhnat, určitě tak rozhodne i páníček, až ho můj štěkot přivolá. Při prvním střetu bývá tulák také obvykle tím, kdo pasivně přijímá úděl či se

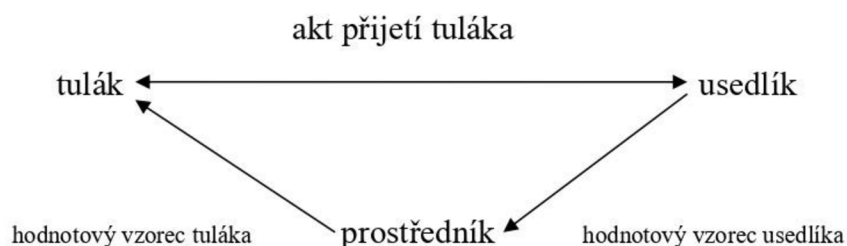
²⁰⁴ Hašek 1958 : 148. Prvek psa je přítomen též v označení „psí synu“. Touto nadávkou častují tuláci v Haškově povídce *Mezi tuláky* (1905) syna, který nectí svou matku (Hašek 1955), nebo v další autorově povídce *Případ cikána Lesky, pana Szokáše a soudce Távola* (1906) – „Pan Szokás že byl prase, pse, vrahu?“, Hašek 1955 : 309. V Haškových krátkých textech, a ještě mnohem více v těch z vojenského prostředí, je toto „univerzální slovanské urážlivé pojmenování“ (srov. Kedron 2014 : 74) mimochodem velice obvyklým způsobem dehonestace. Objevuje se ale též v povídce Knuta Hamsuna *Tulácké dny* (orig. *Vagabonds dager*, 1905) – „Zastřelím tě, psí synu, jestli neodpovíš.“ Hamsun 1934 : 24. Abychom byli důslední, poznamenejme, že v tomtéž díle pes figuruje ještě jiným způsobem jako hodnotící výraz: „„Pes, chce se od nás odplížit.““ Hamsun 1934 : 15.

²⁰⁵ Hašek 1955.

²⁰⁶ Hovoříme-li o majoritní společnosti nebo majoritě, máme na mysli statické usedlíky, jejichž životní styl představuje jakýsi protipól k dynamickému způsobu živobytí tuláka (viz kapitola *Za extenzí pojmu tulák* – podkapitola *Tulák jako kulturní vzorec*).

brání, zatímco pes je aktivní a projevuje se vůči tulákovi výbojně. Tento akt přijetí není ničím jiným než symbolickým střetem hodnotových vzorců dvou proti sobě stojících tuláků a usedlíků.

Schematický náčrt aktu přijetí²⁰⁷ tuláka (bez ohledu na jeho výsledek) by pak mohl vypadat takto:

Obr. č. 1: Akt přijetí tuláka

Předložený základní model je potřeba doplnit krátkým komentářem. Motivem psa se tak tematizuje akt přijetí tuláka ve vztahu k majoritě fikčního světa. Ukázali jsme si ovšem, že ne vždy pes útočí a že rovněž záleží na tom, kdo je jeho páníčkem. Řekli jsme si, že akt přijetí má obvykle negativní výsledek v podobě vykázaní tuláka z životního prostoru usedlíků. Není tomu tak ale pokaždé, konečné slovo má totiž samotný usedlík, který například v povídce *O Halálovi, tulákovi* starého vandraka přijme s kladnou odezvou. Výchozímu schématu je analogická situace, kdy je páníčkem psa tulák, nikoliv usedlík. Zvíře pak hájí zájmy tuláků a jako na cizí nežádoucí osoby reaguje na zástupce majority.

Jenže přece jen trochu jinak pracoval s motivem psa Fráňa Šrámek ve svém debutu *Sláva života* (1903). Přesněji řečeno jde v tomto případě o připodobnění k psovi, protože zvíře v příběhu nevystupuje, jen se o něm živě mluví. Ve zprvu žoviálním dialogu mezi vypravěčem Jendou, který „trochu cigánsky zformoval své živoření“, a dívkou, jíž mladý muž na své potulce potká, dostáváme prostřednictvím proměnlivé metafory psa zprávu o morálním nastavení společnosti. Jenda je „trochu prašivý“, takže na něj „můžou všude psy vyštvaťi“ a „řict: chyt' ho... starý... chyt'...

²⁰⁷ Znovu zopakujeme, že aktem přijetí míníme obecný proces, jehož výsledkem je buď přijetí, nebo odmítnutí tuláka. Záměrně opomíjíme situaci, kdy majitelem psa není představitel majority, a zaměřujeme se jen na situaci, kdy pes útočí na tuláka.

trhej, trhej...“ (hypoteticky jde tedy o jakýsi předstupeň k tomu, co již známe například ze Šlejharovy povídky *Ve stohu*, viz výše). Zajímavé je sledovat, jak je pes hodnocen a jakou hierarchickou strukturu toto hodnocení zakládá. Zjevné je to z výpovědi „A je to nepříjemné... psa mítí v patách... psa, který jest jistě lepší než vy... když vás smí ztrestati...“,²⁰⁸ v níž zároveň dochází k určitému zlomu metaforického významu. Pes je dále užit jako záminka ke kritice společnosti z kultivované katechismem a zákoníky, „která vrtí ocasem [...] v blechatém kožichu“, od níž prý se psi naučili svých „ctnostem“. Šrámkův vypravěč tak v podstatě opět znovu uvádí v praxi úsloví „jaký pes, takový pán“, nevyužívá k tomu však přímou konfrontaci s živým psem. Jendovo sociální vyloučení je zde zobrazeno pomocí jeho reflexe společenské situace, při které je mu pes nápomocen jako jakýsi ukazatel hierarchizace společnosti.

Funkci psa ve fikčním světě tuláckých povídek snad nejlépe vystihneme ještě jedním stručným shrnutím. Pes je projevem hierarchie fikčního světa v tom smyslu, že svým počínáním tulákovi (popř. zástupci majority) jasně signalizuje nevoli svého pána setkat se s nově přichozí osobou. Současně je také prvotním prostředníkem, který nově přichozí osobě určuje její pozici ve fikčním světě a zpravuje ji tak o hodnotovém vzorci svého pána, jehož bychom mohli nazvat přímým vykonavatelem aktu přijetí. Pokud model posuneme na obecnější rovinu a vztáhneme jen na samotného tuláka, můžeme říci, že psi kusy, které zvíře předvádí vůči tulákovi, jsou jedním ze způsobů, jakým je v tulácké próze ztvárněna sociální exkluze. Až na výjimky převažuje situace, že pes a usedlík zachovávají k tulákovi totožný odmítavý postoj, takže štěká-li na tuláka pes, znamená to obvykle, že tulák bude vykázán pryč od obydlí usedlíků – majoritní společnosti.

S tímto závěrem se zároveň pojí další otázka, již je nutno prošetřit, a sice zda ještě jiné postavy (lidské i zvířecí) fungují principiálně podobným způsobem jako pes. V nadcházející části této kapitoly tak zaměříme svou pozornost na

²⁰⁸ Šrámek 1919 : 14.

to, jak funguje akt přijetí bez psa jako prostředníka a s kým dalším vstupuje v této souvislosti tulák do interakce.²⁰⁹

Pokud se tulák setkává s jednající postavou, která patří do majority, dostává od ní zpětnou vazbu, je jí přijímán, nebo odmítán. Na rozdíl od psa, který se k tulákovi opravdu nikdy nehlásí instinktivně vstřícně, může tato reakce nabývat i kladnějších nebo proměnlivých podob. Děje se to mj. tehdy, když postava – součást majority vědomě či nevědomky porušuje či překračuje hodnotový vzorec. Kupříkladu v již několikrát vzpomínané Olbrachtově próze *Jozka, Forko a Pavlína* (1913) zakazuje pan Novotný prodavače „pouštět se s hosty ‚z druhé strany‘ do rozhovorů“. Takové nařízení ale potají a s velkou radostí porušuje jeho dcera. I slečinku, která „se s lidmi druhu Forko Firkova [dává] do řeči na obohacení sociálních vědomostí a životních zkušeností“,²¹⁰ to přestane bavit a vykáže tuláka ze svého dosahu. Ke slečince se nezdráháme připodobnit Agnes z *Krysaře* (1911–1912) Viktora Dyka, která nahlas komentuje, že je krysař cizincem,²¹¹ ale jako jediná jej mezi obyvateli města Hammeln přijme poměrně laskavě, zatímco pro ostatní zůstává kým si nevítaným.

Naproti tomu Uhrova pastýře Micheje vyprovází kolektivní hlas vesničanů, když opouští vesnici a vydává se na další potulku, slovy: „A nebude se vám stýskati? Už jste byl jako náš!“ V *Pastýřské písni* je patrný rozpor mezi kolektivním hlasem majority a jejím institucionálním reprezentantem. Michej se totiž z místa svého dočasného útulku odebere zcela sám a svobodně. Stane se tak po nesplnění požadavků starosty, aby se zavázal platit příspěvek „pro pád potřeby“.²¹² Laskavá pomocná ruka mimo oficiální strukturu je zobrazena také v Haškově díle. Dva tuláci z povídky *V Neuburgu* s podtitulem *Z vypravování vandráka* (1910) jsou přijati na úřadu, ale policejní strážmistr, nutno dodat, že v podnapilém stavu, by je i s platnými dokumenty nejraději zavřel do vězení. Jeho podřízený Leopold, který zamlada rovněž podnikal různé výpravy, jim však tajně podá almužnu.²¹³ Část okruhu usedlíků je otevřena

²⁰⁹ Předpokladem onoho náhledu je, že se v příběhu tulák přímo potká se zástupcem majority. Pakliže k tomuto nedojde a tulák se pohybuje jen mezi dalšími sobě rovnými, pak mluví buď o minulém setkání s usedlíkem nebo o zkušenosti s takovým střetnutím.

²¹⁰ Olbracht 1926 : 18.

²¹¹ Dyk 1958 : 11nn.

²¹² *Pastýřská píseň* (1906). Uher 1970 : 72, 78.

²¹³ Hašek 1958 : 239n.

i vůči tuláckému hrdinovi Gustovi. Blíže neurčení sousedé mu nabízí, ať se u nich zastaví. Tulák však zamíří na statek svého otce, ačkoliv ví, že se tam jen se zlou potáže. Jako první se ovšem setká se svým malým bratříčkem Ladičkem. Upřímné a nemoralizující chování dítěte představuje pro Gustu láskyplný akt přijetí, jehož by se od otce nikdy nedočkal. I když prý hospodář „ani žebráky nevyhání“,²¹⁴ v případě svého staršího syna zůstává nelítostný. Povšimněme si, že jakési podmínečné přijetí tuláka se děje ze stran postav, které se vyznačují buďto určitou mírou naivity (jsou méně zkušené, a ne natolik zatížené normami společnosti), anebo vlastní zkušeností s údělem tuláka či nespécifikovaným přívětivým kolektivním duchem. Jistým ekvivalentem k obtížně přijímanému tulákovi jsou také tuláčci z Gellnerova ironií nabitého románu *Potulný národ* (1912), v němž nikam nepatřící hrdina Ondřej Vlček po několika pivech s oblibou pronáší: „Já kašlu na všechno, já jsem mezinárodní!“²¹⁵ To jeho kamarád Konrád Vodrazil bývá při svém putování leckde od lidí přijat velmi mile. „V některých krajinách, požádal-li o sklenici vody, podali mu džbán vína.“²¹⁶ Nakonec se ale i Vodrazilovi přátelé těší na to, až bude daleko od nich a nebudou jej muset vyživovat.

Třebaže je tulák majoritou či její částí akceptován, nikdy se nezbaví svého tuláckého stigmatu. V podstatě můžeme říci, že ho lidé tolerují, ale nepřijímají jako sobě rovného. A tak i Jozka najde svého přímluvce v situaci, kdy jej hostinský automaticky vyhošťuje ze svého podniku. Tím, kdo se za něj zaručí, je „mladý tovární úředník Miroslav Kubeš“, jeho bývalý spolužák ze třetí třídy, protože „dále to Jozka nepřivedl“.²¹⁷ Zde navíc krásně vyplouvá na povrch, že tulák je prostě jen Jozka, zatímco ten, kdo se za něj přimluvil, ale stále na něj hledí skrz prsty,²¹⁸ je charakterizován celým jménem, příjmením i postavením, čímž i přes primární zdánlivé přijetí propast mezi nimi a jejich světy nemizí. Velmi explicitně je tato nesourodost

²¹⁴ *Ledajaký člověk* (1906). Uher 1970 : 47, 53nn.

²¹⁵ Gellner 1912 : 72.

²¹⁶ Tamtéž : 87.

²¹⁷ Olbracht 1926 : 28.

²¹⁸ Mnohem frapantněji je tento postoj vyličen v *Krysaři a holkách* (1910). S rozpaky a „netajeným pocitem hnusu“ přijímají holky „podivného příchozího“, tedy krysaře. Langer 1910 : 78n.

podána v Hamsunových *Tuláckých dnech*.²¹⁹ Skupinu tuláků si do konce žní najme farmář. Nutovi, který zachrání statkářova malého vnuka a je všemi najednou velmi považován, je ale důrazně naznačeno, že nikdy nebude hoden dcery ze statku, protože i přes svůj morální kredit a pracovitost je a bude stále tulákem.²²⁰ Téhož si je vědom i statkář Antonín, jakmile pozve za příslib výpomoci na oběd svého bratra, pijáka Františka. Stane se to při jejich náhodném setkání, kdy oba dva vědí, že jako sourozenci spolu zůstanou jen do západu slunce onoho dne, protože František vždy v půli práci nechá být a uteče.²²¹

Až jako mechanický krok bez zjevné příčiny působí vykázání starého tuláka Berky z hostince v Haškově povídce *Ve stohu*. I přestože platí a chová se slušně, musí opustit místo, kde chtěl nocovat. Dočasným útlukem se mu proto stane stoh.²²² Rasíka zase v situaci, kdy chce své ženě vystrojit pohřeb, vyhodí pan farář.²²³ I v Olbrachtově *Žakovi*²²⁴ je komediantská rodina střídavě přijímána a nepřijímána majoritou (buď je v hospodě nechali vystoupit a zaplatili jim, anebo je rovnou ani nepustili dovnitř). Jako kdyby byl výsledek aktu přijetí jakýmsi nahodilým rozmarem majority,²²⁵ kterým se jen znovu potvrzuje tulákově postavení ve společnosti, spíše tedy mimo ni.

Důsledkem tohoto opakovaného ustavování asociálního statusu je pak „naučené“ očekávání aktu přijetí se záporným výsledkem. V Jozkově případě se

²¹⁹ Hamsun 1934 : 17, 31nn. Povídka severského autora ze života trampů se odehrává v prostředí Ameriky. V českém překladu vyšla samostatně roku 1934 a k dopátrání se názvu jejího originálu jsme prošli poměrně komplikovanou cestu, z níž nás nakonec vyvedl až online rozhovor s rodilým Norem. *Tulácké dny* (viz výše) jsou součástí souborného vydání Hamsunových povídek *Bouřlivý život* (orig. *Stridende Liv. Skildringer fra Vesten og Østen*, 1905). Jejich české vydání jako samostatné povídky je zřejmě ojedinělé.

²²⁰ Ich-formální vypravěč z Uhrova *Setkání* (1907) a Gorkého *Bosáci* (1892) chce být dokonce přijat mezi tuláky. Na chvíli se tak stane, ale potulní mužové mu jasně dávají najevo, že je tulákem jen jako, že není „tím pravým“ z nich. Uher 1970, Gorkij 1955.

²²¹ Uher 1970 : 67, 69.

²²² *Ve stohu*. Z cyklu *Otrhanci*. Hašek 1958 : 55.

²²³ Olbracht 1926 : 182n.

²²⁴ Tamtéž.

²²⁵ Neplatí to výlučně. Gorkého *Bosáci* (1892) se dočkají vyhnání za to, že minule podnikateli ukradli lopaty a rýče. Gorkij 1955 : 151.

dovídáme, jakým způsobem se snaží předcházet tomu, aby ho lidé nevyháněli pryč (pro tuto postavu je taková prevence typická, i pokud se jedná o psa, viz výše). „Šel-li ‚prosít‘, otevíral dvěře velmi pomalu a nesměle, [...] přichystán každé chvíle k ústupu. Šel-li kupovat, vcházel rychle, zavíraje za sebou prudce dveře a vykřikuje rázem svoji žádost...“²²⁶ Tulák se snaží jednat pragmaticky, jeho chování však vyznívá téměř absurdně. Působivý je též moment, kdy dojde k nepředvídanému jednání, které ze struktury očekávatelného jednání vybočuje. Například když Jozka myslí, že si pan okresní hejtman odplivne, jakmile jej uvidí. Ten mu ovšem nevěnuje pozornost, takže se nestane vůbec nic.²²⁷ Mnohem více je hodnotový vzorec majority zpochybněn v díle Jaroslava Haška. Hrdina *Spravedlnosti v Bavořích* (1909) je sice zatčen pro tuláctví, ale žalárník s ním zachází tak, jako kdyby byl na dovolené. V Haškově povídce je téma zaostřeno na absurditu systému, který nechápe ani tulák, ani usedlík²²⁸ a v němž se jakýkoliv akt přijetí stává jen irelevantním gestem.

Pohyb tuláků ve fikčních světech je na rozdíl od statických usedlíků dynamický a bylo by možné jej popsat jako permanentní potulku, během níž se opakuje určité schéma interakce mezi tulákem a majoritní společností. Pod tímto schématem se ukrývá akt přijetí, proces, který v tulácké próze považujeme za jeden ze základních mechanismů, pomocí nichž se ustavuje tuláková sociální pozice. Tulák je ve vztahu k majoritě neustále vystavován aktu přijetí. Aktem přijetí označujeme symbolický střet hodnotových vzorců tuláka a majority, při němž probíhá implicitní boj mezi tulákem a usedlíkem, vyjednává se tulákovo místo ve společnosti fikčního světa a zároveň se výrazně reguluje možnost jeho pohybu. Nutno říci, že usedlíci mu to vůbec neulehčují, naopak uplatňují mechanismy podporující jeho exkluzi. Jedním z nich je právě pes jako nástroj obrany i útoku zároveň.

Uvedené střetnutí hodnotových vzorců se realizuje několika způsoby a může nabývat různých podob. Prostředník v podobě psa mu výrazně napomáhá, jak již bylo řečeno. Čtyřnohé zvíře reprezentuje hodnotový vzorec svého pána – usedlíka a dává tulákovi najevo, že do tohoto rámce nezapadá (proto pes štěká, vrčí, trhá, běsní...).

²²⁶ Olbracht 1926 : 31.

²²⁷ Tamtéž : 15.

²²⁸ Hašek 1955.

Nejčastějším výsledkem je proto odmítnutí tuláka a jeho následné vykázání z území usedlíků. Kromě psa může funkci prostředníka zastávat též člen většinové společnosti, který porušuje nastavené normy (slečinka, dítě, bývalý tulák), ten pak uskutečňuje jakési podmíněčné přijetí tuláka. Pokud se akt přijetí děje bez prostředníka, je jeho přímým vykonavatelem zástupce majority.

Při tematizaci aktu přijetí jsme na systémové rovině pozorovali, jak se zakládá hierarchie ve společnosti na základě vstřícného přijetí či odmítnutí tuláka, a příliš jsme přitom nereflektovali rovinu individuality neboli jak se tulák sám v této situaci identifikuje nebo jak bývá identifikován, byť nástin tohoto náhledu předkládáme výše na konkrétním případu (Jozka a Kubeš aj.). Prostě jsme zkonstatovali, že je tulák podrobován aktu přijetí, ale příliš nedbali na to, zda tuto roli přijímá pasivně, aktivně, či jiným způsobem. Jedním z našich nadcházejících úkolů tak bude prozkoumat, jak tulák sám o sobě mluví a jak se o něm mluví, jak je charakterizován, čímž hodláme obsáhnout nejen charakteristiku postavy a motiv svobody v tulácké próze, ale především postihnout téma tulácké identifikace a sebeidentifikace.

7 Zahálka a hlad? Nejen motivy obžerství a opilství v tuláckých prózách²²⁹

„S lokomotivou přichází tulák“, těmito slovy pojmenoval americký politický ekonom Henry George dobovou situaci ve své knize *Progress and Poverty* z roku 1879,²³⁰ v níž analyzuje vzrůstající trendy nezaměstnanosti v éře průmyslového rozmachu. Tedy ne že by do té doby v lidské společnosti neexistovaly osoby potulující se světem bez práce, ale teprve v druhé polovině devatenáctého století se proti tulákům ustanovují výraznější institucionální represivní opatření. Postupy ošetřující „tuláckou problematiku“ můžeme pochopitelně vyčíst jak z dobových zákoníků či tiskovin, tak následně i z literárních textů.

Hovoříme-li o nezaměstnané vrstvě obyvatelstva, musíme mít na paměti, kdo všechno do této kategorie spadá. Bez práce jsou mj. žebráci, povaleči, sezónní pracovníci a samozřejmě také tuláci.²³¹ Obecně je možné osoby odsuzované za zahálčivost a potulku rozdělit do tří skupin. Za prvé jde o **osoby schopné práce**, které chtějí pracovat a za normálních okolností si na živobytí vydělávají prací, ale nezaměstnanost je vyhnala hledat své místo působnosti jinde. Tato skupina zahrnuje vandrovné tovaryše, které při odchodu do světa na zkušenou už nechrání cechy, či venkovskou čeleď často měnící službu. Za druhé jsou to **osoby neschopné práce**, jež musejí získávat prostředky žebrotou. Soudobé prameny o nich mluví jako o „pravých žebrácích, mrzácích, blbcích, neduživcích a jiných, pokud předpisů o žebráctvu stávajících nezachovávají“.²³² Třetí skupinu tvoří různé asociální živly. Počítáme sem skutečné tuláky, **osoby schopné pracovat štítící se práce**, zločince propuštěné

²²⁹ Text této kapitoly byl v pozměněné podobě s názvem *Protitulácká opatření ve vybraných Haškových, Uhrových a Olbrachtových prózách* publikován jako článek v časopise *Studia Et Documenta Slavica*, viz Hazuchová 2020.

²³⁰ Přeloženo svépomocí z původního anglického originálu. „The ‚tramp‘ comes with the locomotive...“. George 1935 : 7.

²³¹ Jak na ně pohlíží zákon? Například anglické New Poor Law rozlišovalo dva druhy tuláků, respektive chudých osob. První skupinu tvořili tuláci zasluhující (*deserving*) a druhou skupinu tuláci nezasluhující (*undeserving*) soucit a veřejnou pomoc. Rákosník 2008 : 48.

²³² Samosprávný obzor IV, 1882, s. 167, cit. dle Janák 1969 : 94. Klasifikaci na osoby schopné práce, osoby neschopné práce a osoby štítící se práce přebíráme z Janák 1969 : 94n.

z vězení či z robotáren, cikány, kočující komedianty, hudebníky a písničkáře, pokud své zaměstnání jen předstírají.

Při srovnání této klasifikace s postavami tuláckých próz můžeme konstatovat, že literární postavy povětšinou odpovídají opravdovým tulákům – ve zkratce řečeno nepracují ze své vlastní vůle, třebaže by mohly, a pokud už nějakou práci vykonávají, což by je řadilo k bezproblémovým osobám, tak se chovají značně nesystémově, nepřístupují na podmínky, které ostatní (postavy) berou jako samozřejmé. Pojímat skutečné tuláky jako postavy štitící se práce (a společenských podmínek z ní plynoucích) se tak jeví jako nosné kritérium pro odlišení tuláka od dalších jeho příbuzných typů (bosák, poutník, flanér...), které nyní ponechme stranou.

V této kapitole se budeme věnovat tulákům z pohledu sociálních dějin Rakouska-Uherska přibližně poslední třetiny devatenáctého století a následně také obrazu tohoto typu postavy v české literatuře ke konci devatenáctého a na počátku dvacátého století. Postupovat budeme od normativních pramenů k těm literárním, to znamená, že v prvním kroku předložíme jakýsi historický fakt a v kroku druhém jeho literární zobrazení. Kapitulu záměrně rozdělujeme na dvě části. V té první se zaměříme na životní podmínky potulných existencí, k nimž budeme řadit ukázky z tuláckých próz, a v závěrečné části se pak soustředíme přímo na literární motivy obžerství a opilství vyskytující se v těchto textech.

Nejprve ještě krátce načrtneme určitou historickou souvislost. Počátky protituláckého zákonodárství v Rakousku-Uhersku můžeme sledovat v šedesátých až osmdesátých letech devatenáctého století, „kdy se zde potulka a žebrota stávají masovým jevem a ohrožují veřejnou bezpečnost natolik, že je třeba jim věnovat zvýšenou pozornost a vydávat proti nim speciální zákony“.²³³ Právě v tomto období třetí čtvrtiny devatenáctého století převratné ekonomické přeměny českých zemí uvedly do dosud nevídaného pohybu široké masy obyvatelstva. Práceschopní lidé odcházejí mnohdy bez určitého cíle za obživou²³⁴ nejen do větších měst, ale rozptylují se pak v důsledku nedostatku pracovních příležitostí i na venkov, k čemuž se dostaneme za chvíli.

²³³ Janák 1969 : 76.

²³⁴ Tamtéž : 81.

Z literárněhistorického náhledu je možné poukázat na to, že čeští autoři, v jejichž díle se objevují tulácké postavy, jsou povětšinou vrstevníci narození přibližně kolem roku 1880. Tito generační soukmenovci, konkrétně máme na mysli Josefa Uhra (1880), Ivana Olbrachta (1882) a Jaroslava Haška (1883), publikují své krátké tulácké prózy mezi lety 1905–1913 a v rámci souboru jejich děl se jedná o debuty (Haškovy povídky z cest obecně, Uhrovy *Kapitoly o lidech kočovných* a Olbrachtův soubor *O zlých samotářích*). Téma vagabundů zřejmě počínajícím autorům poskytovalo atraktivní a zároveň komfortní zónu, v níž se mohli každý po svém realizovat.

Nyní se vraťme zpět ke společenské situaci českých zemí poslední třetiny devatenáctého století a uměleckým textům. Institucionální linii tvorby protituláckých opatření budeme mapovat chronologicky a přiřazovat k nim tematicky spjaté prozaické texty. Pro větší přehlednost opatřujeme jednotlivé „mody“, tedy propojení historického faktu a literárního obrazu, názvy. Mody vymezujeme celkem čtyři: Řešení po dobrém; Nejlepší obrana je útok; Puzení k potulce, puzení k postrku; Protitulácký zákon.

„Řešení po dobrém“. Obecní zákony z šedesátých let, podle nichž náleželo chudinství do působnosti obcí a ty se proto měly postarat o potulné osoby mající v dané obci domovské právo,²³⁵ zaručovaly ještě poměrně mírumilovné zacházení s tuláky. V povídce *Pastýřská píseň* (1906) Josefa Uhra je vyličeána snaha starosty domluvit pastýři Michejovi, aby se přizpůsobil jistým závazkům pramenícím z domovského práva, respektive obnovení domovského listu a příslušností k dané obci. Starosta pastýře informuje, na čem se obyvatelé usnesli během valné hromady, a navrhuje mu, aby do obecní pokladny každoročně skládal „poplatek pro pád potřeby“ (výdaje na případného doktora, obsluhu a léky), přičemž by Michej platil jednu polovinu a obec druhou polovinu. Pastýř nabízenou dohodu odmítne a raději po deseti letech služby opouští své dočasné sídlo říka: „Proto jdu do světa, že nechci dávat poplatek za rakev, na vykopávání hrobu, že pohřebné nechci zapravovat od nynějška. Pak také proto, že můj hřbet je starý a tvrdý, nedosti vláčný na ohýbání.“²³⁶ Michej dá před závazkem (a možnými jistotami) přednost volnosti a svobodě, životu mimo systém, čemuž se vesničané podiví, ale jeho rozhodnutí respektují a do ničeho jej

²³⁵ Janák 1969 : 78.

²³⁶ Uher 1970 : 72–81.

nenutí. Vyznění *Pastýřské písně* zůstává i přes vyřčenou konfrontaci dvou světonázorů vyloženě idylické.

„**Nejlepší obrana je útok**“. Protože průmysl neposkytuje v důsledku krize dostatek obživy, obrací se většina potulného lidu na venkov, kde se posléze rozmáhají krádeže.²³⁷ Ve *Sněmovním listě o sezeních moravského sněmu zemského* z roku 1865 se dokonce dočteme, že „venkované budou brzy přinuceni, aby po amerikánsku ve dne v noci ozbrojeni hájili majetek proti škůdnictví nebezpečných tuláků“.²³⁸ Přestože absolutně netušíme, jak přesně by taková americká obrana měla vypadat, dovolíme si k ní přiřadit dostatečně jímavý literární obraz. A sice z povídky Josefa Karla Šlejhara *Ve stohu* (1886), v níž jsou lidé ze statku „rádi, že vyhostili cizí neplechu“ z nočního úkrytu v uskladněné slámě za asistence krvelačného psa, který nakonec zardousí tulácké dítě. Vždyť přece „tací psi dobře slouží samotám“,²³⁹ jak v poslední větě povídky hodnotí vypravěč.

Návod, jak se chránit před přílivem tuláků a zamezovat tomuto nešvaru, můžeme pozorovat i u zlých samotářů Jozky a Forka Firkyho. Jozka rekapituluje uplynulý den slovy: „Co se to stalo včera? Vybrali s Forkem holubník, udeřil pěstí četníka a stříleli po něm...“.²⁴⁰ Venkovská domobrana vyznívá pro vandráky značně nepříjemně, zacházení s nimi nemá při hájení se proti neznámému živlu daleko od života ohrožujícího trestání. Není s podivem, odkud toto násilí pramení – „na venkově si není nikdo jist před vagabundy. Venkovské obyvatelstvo je prý demoralizováno tím, když zjara vyrážejí celé bandy vagabundů, štítících se práce.“²⁴¹ V povídce *Vlastivěda* (1912) Jaroslava Haška postačí dokonce jen jeden bosý zpustlý mladý zarostlý muž bloudící krajem, aby vystrašil skupinu módních turistů, která se nad ním zpočátku pohoršuje.²⁴² Tímto stylizovaným tulákem Hašek tematiku závažného společenského problému posouvá na satirickou rovinu a není bez zajímavosti, že mezi autory, které zde uvádíme, tak činí jako jediný.

²³⁷ Janák 1969 : 79.

²³⁸ Viz *Sněmovní list o sezeních moravského sněmu zemského* 1865 : 295–296. Cit. dle Janák 1969 : 79.

²³⁹ Šlejhar 2002 : 70.

²⁴⁰ Olbracht 1926 : 73.

²⁴¹ Janák 1969 : 79.

²⁴² Hašek 1973 : 128nn.

„Puzení k potulce, puzení k postrku“. Zdá se, že „nutnost určitého zákroku proti tulákům byla všeobecně uznávána.“ Ze zákona č. 88 z 27. července 1871 vyplynulo jednak rozsáhlé omezení volnosti pohybu širokých vrstev obyvatelstva a současně se jím politickým úřadům dostala do rukou důležitá zbraň proti nepohodlným živlům. Zákon umožnil, aby mohli být vyhnáni postrkem „tuláci a jiní lidé práce se štítící, kteří jsou na obtíž veřejné dobročinnosti, dále osoby, které nemohou prokázat, že mají nějaké příjmy nebo povolenou živnost, veřejné nevěstky a trestanci a osoby propuštěné z robotáren, pokud jsou nebezpeční pro bezpečí osoby nebo majetku“.²⁴³ O legalizovaném omezování pohybu víme i z povídky Jaroslava Haška *Mezi tuláky* (1905), kde si v královském městském vězení nad Vislou povzdychne jeden z odsouzců: „Kolikrát už mne vedli postrkem. Večer jsi doma, řekl mně pan komisař. A došupovali²⁴⁴ mne až třetího dne do vsi.“²⁴⁵ Jenže postrk nesloužil výhradně jen jako regulační nástroj, plnil také jakousi výchovnou funkci. Na pozadí touhy napravit všechny zbídačelé tuláky navíc můžeme číst, jakým způsobem dobová morálka i sociální věda v duchu utilitaristické antropologie definovala chudé a nezaměstnané: „Definice byla založena na předpokladu, že člověk, příslušník kterékoli sociální vrstvy, má ve své přirozené povaze sklon k zahálčivosti, lenosti a nezodpovědnosti. V tomto kontextu pak pobudové (tuláci) byli lidé, kteří nebyli dostatečně mravní a podlehli vnitřnímu nutkání k osobní nevázanosti.“²⁴⁶ Jinými slovy tulák je tulákem sám ze své vůle, ne z žádných vnějších příčin, proto si za svůj způsob života může sám. Tvrzení, že „člověk se odučí neb nenaučí pracovatí a stane se tulákem“,²⁴⁷ pak ještě více zdůrazňuje výše popsané moralistické podhoubí celé problematiky.

Když se někomu něco nechce, je potřeba jej k tomu určitými prostředky přimět. Někteří lidé se potulují a nepracují, ačkoliv by mohli či dokonce měli. Proto je důležité „donutit tyto vagabundy k práci, a to zřizováním robotáren, detenčních

²⁴³ Janák 1969 : 81.

²⁴⁴ Svk. Šúpat – loupat; šupat – opatrně jít, šlehat, s chutí jíst; šupák; šoupat se/šourat se/šoulat se. Trost 1979 : 54nn.

²⁴⁵ Hašek 1955.

²⁴⁶ Cit. dle Vorspan, Rachel. Vagrancy and The New-Poor Law in Late-Victorian and Edwardian England. *The English Historical Review* 92(1), 1977 : 77–78 in Rákosník 2008 : 48n.

²⁴⁷ Cit. dle Rákosník 2008 : 49. Bez práce, *Sekretář* 2(2), 1. června 1882.

a korekčních domů“.²⁴⁸ Svě o tom ví starý tulák z Haškovy prózy *O Halálovi, tulákovi. Z uherských povídek* (1907). Halál se otevřeně hlásí ke způsobu života mimo mravnost a popisuje své živobyčí takto: „[...] najednou jako by to na mne padlo a počal jsem se toulat. Když jsem usnul, viděl jsem dálku a když jsem se probudil, šel jsem do té dálky. Někdy jsem pracoval na hospodářství. Přišla na mne taková chvíle a odešel jsem. Šel jsem dál a dál, den po dni, týden za týdnem.“²⁴⁹ To, co tulák líčí, bychom mohli nazvat též jako *wanderlust*,²⁵⁰ touhu potulovat se, být stále v pohybu a nemít žádný konkrétní cíl, jen jakýsi ideál lákavých dálek. Podobně čteme též u Haška v povídce *V Neuburgu. Z vypravování vandráka*: „Mám myšlenku, a ta myšlenka přijde do nohou a nohy jdou samy po cestách.“²⁵¹ Halál jako osmdesátiletý pamětník představuje zároveň svědka vývoje nakládání s tuláky: „Stárnul jsem při samé chůzi a přišly zlé časy na mne... Dřív bylo jinak. Četníka člověk neviděl... [...] Dnes, povídám, těžko je našincům. Četník po tobě pase jako dřív po židovi. Přišly nové výmysly jako robotárny. Také jsem to prodělal. Dva roky pracoval jsem pod Ilavou. [...] Dnes už mne do robotárny nedají, poněvadž bych byl na obtíž.“²⁵² Halálův příběh je plný melancholie až sentimentality, stařec se na sklonku života loučí s potulkami a míří do rodného kraje.

„Protitulácký zákon“. Účinnost napravoven pro profesionální vagabundy byla diskutabilní už v době jejich existence. Tuláků neubývalo, naopak, poté, co v roce 1873 vstoupil v platnost tzv. protitulácký zákon,²⁵³ jich přibývalo.²⁵⁴ Zčásti i proto, jak

²⁴⁸ *Sněmovní list* 1865 : 839–842. Cit. dle Janák 1969 : 80. Přelom směrem k systému sociálních jistot, jak jej známe dnes, nastal až ve chvíli, kdy se mezi skupinou obyvatelstva bez zaměstnání začali rozlišovat ti skutečně nezaměstnaní od „profesionálních tuláků a povalečů“, které bylo podle dobového myšlení nutné napravit. Pro úplnost dodejme, že „dokud se zákonodárství a hlavně jeho aplikace nezbavily tohoto moralistického a výchovného podtextu a dokud nezaměstnaní byli stále ještě podezřelí, že si svůj stav zavinili, nebylo možné péči vyvázat z rozměru pracoven (v různé míře donucovacích) směrem k nestigmatizující hmotné a peněžní podpoře“. Rákosník 2008 : 50.

²⁴⁹ Hašek 1958 : 152.

²⁵⁰ Srov. „Locomotion for its own sake“, Park 1925 : 158nn.

²⁵¹ Hašek 1955 : 240–241. *Letem světem* 1. 4. 1910.

²⁵² Hašek 1958 : 153. Ilava – věznice od devatenáctého století dodnes, Slovensko, Trenčianský kraj.

²⁵³ Tento zákon postihl obrovský počet lidí, statistiky uvádějí 638 502 odsouzených v letech 1874–1885. Janák 1969 : 86. V českých zemích žilo v té době přibližně 7 milionů obyvatel, Český statistický úřad 2022 [online].

široce je v daném právním textu vymezen tulák: „Kdo, nemaje určitého bydliště aneb opustiv své bydliště, bez zaměstnání a práce se potuluje a nemůže prokázat, že má prostředky ke své výživě a nebo že jich bezelstně nabýti hledí, potrestán buď jako tulák vězením osmi dní až do jednoho měsíce.“²⁵⁵ Podle *Vagabundengesetz* mohl být nařčen ze zahálky každý cestující, který neměl dostatečné finanční prostředky, a zejména v době hospodářské krize mohlo být tohoto zákona použito proti komukoliv, kdo delší nebo i kratší dobu hledal práci. Při nedostatku pracovních příležitostí nebylo jednoduché vlastnit potřebné osvědčení o předchozím pracovním poměru a prokázat tak, že daná osoba skutečně hledá zaměstnání. Takové nařízení „poskytovalo politickým úřadům možnost odsuzovat preventivně ty živly, které se mohly stát nebezpečím pro veřejnou bezpečnost ještě předtím, než se případně mohly dopustit kriminálního činu podle trestního zákona“. Usvědčení z přestupku podle protituláckého zákona se tak stalo velmi snadnou záležitostí, mohli být odsuzováni například i žebraví mniši.²⁵⁶ Vskutku povedený literární „doklad“ takového zatčení nacházíme v povídce *Spravedlnost v Bavořích* (1909) z pera již několikrát zmiňovaného Jaroslava Haška. Ich-formální vypravěč a hlavní postava příběhu je při své pěší cestě vyzván bodrým četníkem bez pušky, aby se legitimizoval. Nakonec je

²⁵⁴ Dalším možným vysvětlením prudkého nárůstu počtu přestupků tohoto zákona je zvýšení nezaměstnanosti po vypuknutí hospodářské krize z roku 1873. Tento názor se objevuje v soudobých zprávách. K problému nezaměstnanosti se přidává i trvalá bída a nouze, trvalé zchudnutí v důsledku dlouhodobé recese, nedostatku finančních prostředků mezi obyvatelstvem a v neposlední řadě rovněž nepříznivé výsledky žní a snižování mezd. Jde o určitý začarovaný kruh, kdy krize způsobila nízké mzdy, současně však i zvýšené ceny, které společně vedou k chudobě; po nepříznivých žních zchudlé obyvatelstvo klesne na úroveň tuláků a dostane se do problému se zákonem. Nebylo ojedinělé, že se dělníci pro nedostatečné mzdy zříkali práce a dali přednost žebratě, která pro ně byla výnosnější, i když tímto způsobem propadali zahálce. V důsledku této hospodářské situace docházelo například k vlnám emigrací do Ameriky z Hamburku a Brém nebo k vzestupu trestných činů, především tzv. krádeží životních potřeb (lesní a polní pých, krádeže brambor, obilí, palivového dřeva). Tak kradou i Uhrovi kočovní lidé a Olbrachtovi zlí samotáři, což je ovšem námět do jiné kapitoly. Janák 1969 : 87–89, 90nn.

²⁵⁵ § 1 Zákona č. 108 z 10. května 1873, jímžto se vydávají nařízení dle policejního práva trestního proti zahálečům a tulákům. Tzv. protitulácký zákon (*Vagabundengesetz*). Tehdejší kritici návrhu zákona poukazovali na to, že krátká doba trestu nezapůsobí kýženým odstrašujícím dojmem a že tuláci navíc v zimním období hledají ve vězení pohodlné zázemí. Janák 1969 : 83.

²⁵⁶ Což se dělo až do nařízení nejvyššího soudního dvora z 9. srpna 1875, podle něhož potulka mnicha náležejícího kapucínskému řádu a sbírajícímu příspěvky v penězích a naturáliích nespadá pod trestní čin potulky. Cit. dle Janák 1969 : 84.

náš hrdina zatčen pro „paragraf první zákona o tuláctví“, neboť má v kapse pouhých osm feniků. Četníka přitom nezajímá, že mladík při svém putování zrovna míří na poštu, kde si má vyzvednout peníze,²⁵⁷ četník se striktně drží zákona. A to i v další Haškově povídce *Návštěvou v městě Neuburgu*, kde tulák „...chodil po Německu již po pět let s maďarským dobytčím pasem, který byl snad považován za průvodní list ministerstva zahraničních záležitostí, neboť byl s úctou všemi přijímán jako osobní dokument, platnější snad i nad domovský list.“²⁵⁸ Ostatně, jak konstatuje vypravěč v Haškově textu *Kam letos na venek?*: „Slova básníků moderní generace: ‚A tulák si zazpíval...‘ nemají dnes platnosti. Ty časy poetické již zašly, zapadly s romantismem. Život se přihlásil. Na našeho tuláka čeká § 3 zákona o tulácích.“²⁵⁹

Hašek však s motivy postrkování tuláků pracuje dál a rozvádí je do absurdna. Popotahování hrdiny s aparátem v povídce *Spravedlnost v Bavořích* totiž zatčením teprve začíná, čímž se konečně dostáváme ke zprvu zamýšleným motivům obžerství a opilství. Už když našeho tuláka vede četník za límec do vyšetřovací vazby, sám od sebe mu, nebohému, koupí na svačinku hrušky. Jakmile se tulák ocitne ve vězení, spořádá polévku, a protože jej všichni hluboce litují, dají mu ke čtení bible na posilněnou také džbánec piva. Prošetřování jeho případu trvá půldruhého měsíce, po níž odsouzenec pravidelně po večerech navštěvuje se soudcem pivovar a pojídá uzené se zelím a knedlíky. Při propuštění, kdy si měl odpykat tři dny, ale kvůli byrokratickému procesu jich bylo přes čtyřicet, řádně ztloustlý vagabund dostane finanční náhradu za nadbytečné dny strávené za mřížemi a žalárník se s ním loučí s pláčem. Hrdina odsouzený pro zahálčivost si tak pobyt ve vazbě užil asi stejně jako na dovolené v hotelu se službami all inclusive, ba co víc, dostal za své „utrpení“ zapláceno. Motiv se vyskytuje také v Gellnerově románu *Potulný národ*: „Starosta kteréš švýcarské obce, notář, když mu strážník Konráda předvedl, poukázal zajímavému cizinci nocleh v nejlepší hostinci, přišel s ním povečeřet a štědře ho vypravil na další cestu.“²⁶⁰ Analogicky k tomu i hrdina *Spravedlnosti v Bavořích* konstatuje, že „ztloustl a prosil žalárníka, aby mně nedával tolik masa a piva“.²⁶¹ Tyto

²⁵⁷ Hašek 1955.

²⁵⁸ Tamtéž : 486.

²⁵⁹ Hašek 1958 : 313. *Právo lidu* 2. 7. 1912.

²⁶⁰ Gellner 1928 : 101.

²⁶¹ Hašek 1955 : 399.

motivы nezřizeneho hodování a popíjení zdárně doplňují komický či spíše satirický ráz povídky vysmívající se strnulosti státního aparátu.

V Haškově díle se nejedná o žádného solitéra mezi motivy. Vagabund z dříve vzpomínané povídky *Vlastivěda* bloudí po lesích, chodí bos, živí se kořínky, kobylkami a uzeným masem s knedlíky se zelím, v kapse má láhev obyčejné kořalky, přičemž mu nečiní problém vypít „pět sklenic nějakého strašného venkovského piva“.²⁶² Tuláci oddávající se obžerství, což je pro tento typ postavy v jeho pozici nečekané a příznakové, figuruji výhradně v textech vysoce posměšného charakteru.

Naproti tomu žalostně, a tudíž i nepřekvapivě, působí piják ze stejnojmenného textu Josefa Uhra (*Piják*, 1906). Hlavní postava František Ťápal je padlý syn, který „místo nevěsty hospodu si oblíbil“,²⁶³ zmítá se v opileckých potulkách a neumí si představit život na statku i přesto, že mu domov nabízí vlastní bratr. Pijanem v tomto duchu je též zlý samotář Forko Firky (*Jozka, Forko a Pavlína*, 1913) a dva tuláci, kteří se náhodně potkají uprostřed noci ve stohu v jedné z dalších Haškových povídek (*Ve stohu* 1905).²⁶⁴ Spojuje je podobný osud, oba dopadli jako chudáci kvůli dávnému sporu s nejlepším přítelem, s nímž se od té doby nesetkali. Nezbylo jim tedy nic jiného než pít na žal. Když sdílejí své osudy, poznají v sobě vzájemně ony přátele z minulosti, kteří se kdysi rozhádali. A ve svém zdevastovaném stavu se usmíří a společně opijí. Opilectví v těchto povídkách funguje jako podpůrný motiv zesilující dojem beznaděje a uvědomění tragiky nad vlastním životem zažívaným postavami.

Zahálka a hlad jdou skutečně ruku v ruce a až na několik výjimek je tomu stejně i v tuláckých prózách, kde je snad nejčastější nesnázi postav honba za obstaráním něčeho k snědku, typicky chleba. Záměrně jsme poukázali na takové užití motivů konzumace jídla a pití, které je úderné a neotřelé a v daném díle znamená prostředek k dosažení absurdity.

S motivem opilectví je tomu přesně naopak, obvykle jej v souvislosti s tuláctvím jaksí stereotypně očekáváme. V tomto ohledu tedy tuláci-pijani žádným

²⁶² Hašek 1973 : 128nn.

²⁶³ Uher 1970 : 63.

²⁶⁴ Hašek 1958 : 55–58.

způsobem nenarušují zavedené pořádky většinové společnosti. Opilství však v předkládaných povídkách dokresluje tragický úděl, alkohol vyznívá jako jeden z posledních životabudičů. Po něm zbývá už jen *wanderlust*.

8 Tulácká identifikace. Jak se pozná tulák a jak sám sebe nahlíží

Nyní upneme pozornost k tomu, jakým způsobem tulák nazírá sám sebe a neopomineme také popis této postavy z pozice vypravěče. Následující interpretační pasáže přitom orámujeme třemi návodnými otázkami, na něž se budeme snažit najít odpovědi:²⁶⁵

- Jak o sobě mluví tulák?
- Jak sám sebe identifikuje a čím?
- Co o tulákovi říká vypravěč?²⁶⁶

I v tomto případě si nejdříve dovolíme zběhnout k historické antropologii, čímž znovu navážeme na kontextuální linku nesoucí se celým výkladem (viz předchozí kapitola a v ní *Vagabundengesetz*). Jak už víme, vagabund narušoval představu řádu a uspořádání společnosti a zastával v poddanském systému pozici neideálního jedince tím, že nevykonával práci a nenáležel do domovské obce. Pavel Himl dále upozorňuje, že „vagabund se sice z pohledu moderního historika vymykal řádu, jak o něj v raném novověku usilovali vrchnosti a společenští teoretikové, na rozdíl od buřičů či revoltujících poddaných však nepředstavoval jeho bezprostřední ohrožení. Pronásledování a kriminalizace tuláků tudíž často byly podmíněny teprve dalšími, této skupině stereotypně přičítanými ‚zločiny‘ (žhářství, loupeže, špionáž).“²⁶⁷ Tímto se dostáváme rovnou k stereotypním představám svázaným s tuláky. Při analýze povídek v této kapitole budeme v podstatě pojmenovávat jednotlivé stereotypy či nálepky spojené s tuláky, čímž se pokusíme naznačit hrubé hranice tuláckého diskurzu.

²⁶⁵ Návodné otázky z předešlých kapitol by mohly znít: Jak na tuláka reagují druzí? Jak s ním interagují další postavy, jak jej společnost přijímá či nepřijímá? Neboť „to, jak se s jejich [tuláckou] existencí příslušníci různých společností vyrovnávají, vypovídá o tom, jak si představují či jaké chtějí mít samy sebe“ Himl 2007 : 49.

²⁶⁶ U poslední uvedené otázky se chce dokonce říci, jak jej „nálepkuje“. Srov. teorie nálepkování, teorie labellingu či stigmatizace, kdy se jedinec stává deviantem proto, že byl takto označen jinými. Viz heslo „Labelling“ in *Sociologická encyklopedie* [online].

²⁶⁷ Himl 2007 : 66n.

V díle *Sláva života* Fráni Šrámka vypravěč hodnotí, že Jenda, hlavní postava této krátké prózy, „trochu cigánsky zformoval své živoření“, přičemž současně „trochu nezpůsobně začal se hněvati a plivati na život“.²⁶⁸ Úvodní seznámení s hrdinou jej profiluje do podoby jakéhosi zlostného tuláka z vlastní volby, což ve čtenáři nevyvolává antipatie, ale naopak zvědavost a otázku, co k takovému počínání postavu motivuje. V následujících pasážích je však prostřednictvím na první pohled ledabylého a neurčitého popisu poměrně barvitě vykreslena Jendova charakteristika: „Mohlo se o něm říci všechno. Nebo alespoň mnoho paradoxního. O celém tom člověku. Možná, že měl vši. Neboť byl tak sesutý. Možná, že kdyby promluvil, překvapil by delikátním stínováním hlasu [...]“.²⁶⁹ Vypravěč postavu hodnotí, ale neodsuzuje. Jenda je tím, kdo všude „nalézá kus svého ublížení, kus své urážky [...] za sebe se stydí, za všechny se stydí“.²⁷⁰ Útrpnost tuláka vyniká při konfrontaci s další tulačkou, bezejmennou padlou dívkou, z jejichž rozhovoru vyplývá, že oba dva určitým způsobem překročili hranice společenské konvence, počínali si nemorálně (doslova „zhřešili“), a proto je společnost vyloučila. Jenda je nazýván jako „praobyčejný darebák“, „hromádka hnoje“ mající „v duši bahno“,²⁷¹ jeho osud připomíná „toulání příliš rozbolestněných poutníků“,²⁷² kteří zřejmě nestojí o vykoupení. Postava Jendy i dívky dosahuje až romantických rysů, oba se potýkají s nezměrným světabolem. Hrdina ze své odbojné pozice, kdy má odstup od společnosti, jež ho zavrhl, osciluje mezi zmarem a animálností: „Ach, zlatíčko, co je ta vaše, ta lidská důstojnost? Tolik a tolik kilogramů masa, tolik a tolik kostí, chlupů, trochu zartikulované bučení, a v tom všem prasprostá animální žádost, udržet to co nejdéle pohromadě [...]“.²⁷³ Zlom v bezútěšném příběhu nastává ve chvíli, kdy dívka začíná Jendovi oponovat. Jejich rozmluva je vystavena na kontrastu, kdy je hrdina plný skepse po dávkách ovlažován nadějeplnou perspektivou. Tvrdí-li Jenda, že „marche funèbre je písní života“²⁷⁴ a že život je vřava, dívka míní, že život má cenu jen tehdy, pokud má člověk rád lidi kolem

²⁶⁸ Šrámek 1919 : 7.

²⁶⁹ Tamtéž : 8.

²⁷⁰ Tamtéž.

²⁷¹ Tamtéž : 26, 9.

²⁷² Tamtéž : 10.

²⁷³ Tamtéž : 24.

²⁷⁴ Tamtéž : 33.

i sebe sám. Jen v sobě musí každý najít „svého soudce a slitovníka“.²⁷⁵ Povídka *Sláva života* je promluvou cynického rozervance se světicí, která mu navrhuje možnou cestu, jak se zbavit hříchu. Jde však o promluvu balancující na hraně začarovaného kruhu. Copak člověk dovede mít rád lidi, kteří jím opovrhují?

To v románu Františka Gellnera *Potulný národ*, který v roce 1912 vycházel na pokračování v Lidových novinách, vypravěč explicitně pojmenovává „podezřelé osobnosti v roztrhaných kalhotách a rozbitých botách“,²⁷⁶ jimž se lidské zákony snaží co nejvíce ztížit „jejich řemeslo a zábavu“. Zároveň vykresluje rozdíl mezi tulákem a upracovaným dělníkem nejnižší kategorie, který pochopitelně spočívá v zaměstnání a jeho absenci: „Zákon nemiluje jednotlivce, kteří, ač chudi, nevěnují svoje síly práci pro celek. Na tuláky bez haléře čeká vězení a postrk.“²⁷⁷ Zdejší zjevná podobnost s Haškovými tuláky spočívá nejen v jejich obdobném náhledu na svět, ale také v rovině autobiografické; Gellner podnikl několik cest do Německa a do Francie.

Potulující se hrdina Konrád Vodrazil, nenapravitelný požitkář odmítající zaběhnuté způsoby života a postrádající (nebo úmyslně ignorující) otázky finanční gramotnosti, se v potulce cítí nanejvýš dobře: „[...] když za studené noci se Konrád Vodrazil vyhříval na lesní mýtině u ohňů mezi cigány, bylo mu volněji, než když mu říkali v Praze ‚pane tajemníku!‘ a když doprovázel známou tragédku do divadelních zkoušek“.²⁷⁸ I přes patrnou reflexi přerodu z konvenční minulosti do potulné současnosti vypravěč hrdinu nazývá chudým pocestným putujícím pěšky a bez prostředků či světoběžníkem, ale ne přímo tulákem.

U Haška je většinou tulák či jemu podobný jedinec identifikován už v názvu díla. Kupříkladu *Beťárská povídka* využívá původně maďarského pojmenování.²⁷⁹ O beťárech se mluví jako o „kastě maďarského lidu“, pasácích dobytka a zároveň darebácích, prohnanych lidech obecně, v jejichž komunitě fungují určitá pravidla.

²⁷⁵ Šrámek 1919 : 25.

²⁷⁶ Gellner 1928 : 97n.

²⁷⁷ Tamtéž : 97n.

²⁷⁸ Tamtéž : 102.

²⁷⁹ O beťárovi jsme se zmínili již v dřívější kapitole *Za extenzí pojmu tulák* a její podkapitole *Tulák jako kulturní druh* a bylo by možné o něm uvažovat též v rámci kapitoly *K obdobám literárního typu tuláka nejen v evropských literaturách*, kde se zabýváme tuláckými typy navázanými na určité národy či prostředí – vagabond, bosák, flanér apod.

Dokladem budiž následující pasáž: „Víš, že je Teher zloděj? [...] Vím, byl jsem také beřárem.“²⁸⁰ Z beřárů má vrchnost strach, bojí se jich dokonce notář. Z nebohého opovrhovaného pasivního tuláka, který se vydává napospas společnosti, se v tomto případě stává záluždná a pomstychtivá aktivní postava s určitým mocenským statutem.

Jinak je tomu v další Haškově krátké próze *O Halálovi, tulákovi. Z uherských povídek*. Halál je bosý stařec „se širokými záplatovanými gatěmi“, oblečený v polorozpadlém kožichu. Potuluje se po pustě, travnaté maďarské stepi. Čeledínka ho na noc ubytuje, oslovujíc ho jako pocestného nebo stařečka. Halál vyjevuje svou vášeň, která se v něm probudila, když uviděl tuláky jít po břehu Dunaje a zpívat si: „Někdy jsem pracoval na hospodářství. Přišla na mně taková chvíle a odešel jsem. Šel jsem dál a dál, den po dni, týden za týdnem.“²⁸¹ Halálovo vyprávění kolektivní a anonymizované chase je v podstatě archetypálním vyprávěním zkušeného a světem protřelého kmenového stařešiny, jehož obklopuje doma dlící omladina. Tulák je zde přirozenou autoritou a povídka má až mírumilovné vyznění.

Cosí o morálním kreditu tuláků – spoluvěžňů v jedné cele kdesi v Polsku vypovídá další Haškův text *Mezi tuláky*. Tuláci Grabsza a Lenkovicz se nejprve porvou kvůli tomu, že jeden druhému ukradl chleba, ale usmíří se při společném dštění na syna staré tulačky, jež jím byla vyhnána z vlastního statku. Grabsza to označuje za počinání psího syna a modlí se, „aby pán bůh synu žebračky Maryšky zapálil statek a zničil pole“.²⁸² Rovněž tato povídka má smířlivý nádech, tuláky vyjevuje jako zkušené zásadové chlapíky.

V povídkách *Spravedlnost v Bavořích* a *Vlastivěda* jde spíše o dočasného bezstarostného zpustlého bonvivána než o ryzího tuláka typu Halál. V prvním zmíněném textu četník konstatuje, že „mnoho všiváků dnes chodí po Bavořích“,²⁸³ a zatkne potulujícího se hrdinu. Ostatní postavy o něm pak hovoří jako o vagabundovi a chudákovi. Ve *Vlastivědě*²⁸⁴ je protagonista bosý, zpustlý, zarostlý městský muž hodnocený německými turisty jako „sprosták“.

²⁸⁰ Hašek 1955 : 289, 291.

²⁸¹ Hašek 1958 : 148, 152.

²⁸² Hašek 1955 : 226.

²⁸³ Tamtéž : 396–399.

²⁸⁴ Hašek 1970 :128–131.

V Uhrově povídce *Setkání* se ich-formální vypravěč náhodně potká s „vandrovničky“. O prvním z nich tvrdí, že „jakás[i] přísada dřímá mu v očích, zřetelně vyjadřující rozkol v jeho duši“, druhému šediví vlasy a kulhá, a o tom třetím vypravěč mluví jako o princí, který vyšlapuje bodře a potměšile se směje.²⁸⁵ Právě prostřednictvím přemítání vypravěče s princem se vyjevuje obraz tuláka. Společnost si potulného člověka asociuje s vyvrhelem, lumpem, zlodějem, vražedníkem, který „vězí až po krk v bahně a ve špíně“, je to přímo opak hodných lidí. Automaticky tuláka vyloučí a přehlíží jej, než aby se namáhala mu nějak pomoci. „[Společnost] Musí být povýšena nad všechn hnus. Ona – musí vymýšlet zákony a udržovat lidi v pobožnosti. A kde ukáže se veliká díra v pořádku, musí ji opatrně zalepit.“ Princ svůj kritický názorový spád dále vyhrocuje cynickým konstatováním: „Vidíte – proto já – tak sedět navrchu... [...] Prvně – bych kázal – luzu postřílet!... Hned jinak by vše prokvetlo!... Výborně by klapala kolečka!...“.²⁸⁶

Čtenář se neubrání pocitu, že princ je ztělesněním vypravěčových představ o svobodomyšlnosti. Jedná jako buřič a současně jako grand, jak je možné doložit v epizodě se sklenáři táhnoucími vůz, který se zabořuje do bláta. Princ je mjíj řka jednomu z nich: „Vidíš přece, jak já si zvesela vykračuji! Není to rozumnější? Jdu jako pán a nemám prořezaný kabát a sedřená ramena od provazu jako ty... A hladu nemám. Chleba dost, vidíš!...“²⁸⁷ Podělí se s řemeslníky o krajíc a poznamená, že může být štědrý, i když není velký pán. Princ pokračuje v rétorice z pozice uvědomělého pozorovatele demaskujícího zavedené pořádky, pozice, již sdílí s vypravěčem: „Ostatně... nikdo nepřemýšlí. Protože i myšlenky jsou držány na uzdě.“²⁸⁸ Kdo vybočuje z dané cesty, je potrestán, proto všichni žijí podle daných mantinelů, a to dle těchto dvou hrdinů není správné. Oba dva si v tomto liberálně laděném rozhovoru notují, s tím rozdílem, že vypravěč nadále zůstává součástí společnosti, s jejímž ustrojením se zásadním způsobem neztotožňuje. Princ mu upřímně vyčte: „Máte tytéž dobré zásady a tutéž falešnou škrabošku, která vám umožňuje snesitelný život. Jste jinaký v srdci a jinaký na jazyku.“²⁸⁹ Postavu

²⁸⁵ Uher 1970 : 11.

²⁸⁶ Tamtéž : 14n.

²⁸⁷ Tamtéž : s. 20.

²⁸⁸ Tamtéž : 27.

²⁸⁹ Tamtéž : 29.

vypravěče bychom rovněž mohli připodobnit k rozervanci promlouvajícímu nikoliv se světící, jako v případě Šrámkovy *Slávy života*, ale s jakýmsi „rebelem s příčinou“. Jde o konfrontaci dvou podobných světonázorů, kdy princ reprezentuje radikálnější principy než spořádaný vypravěč.

Berta z Uhrovy další povídky *Na břehu*, který „patřil k lidem kočovným“²⁹⁰, se dělí o chleba nikoliv s lidmi, ale s rybami. Sám sebe má za žebráka: „Bůh dává lidem, lidé žebrákům, žebráci ptákům a rybám!“ Další postava, tulák Mička, tuláky nazývá jako sobě rovné „kamarády“, zatímco zbytek fikčního světa zůstává anonymizován ve všeobecné mase, kde se navíc opět promítá stereotyp, že kdo se toulá, krade: „Byl tu nějaký kamarád před námi a popad husu. Srovnávali, nehodí-li se popis na mou tvář. Napsali to také do protokolu.“²⁹¹ I zde se tematizuje puzení k potulce. „Já mám teď v nohách něco škádlivého. Nadlehčuje mě to od země, nadnáší jako plevu a nese – vpřed...“²⁹²

Už jen název *Ledajaký člověk* je pro postavu tuláka Gusty do jisté míry určující. „Dlouhá cesta dobře si poznamenala toho člověka.“ Hrdina je zpustlý, otrhaný, což má navodit dojem, že jde o nevýznamného obejdu. Jak upřesňuje vypravěč: „Každý tvor zná otce. A který nezná – to je ledajaký tvor.“²⁹³ Gusta je typem reprezentujícím ztraceného syna, ale při konfrontaci s otcem se žádný jeho návrat ani druhá šance ze strany otce nekoná, ba naopak, dojde k absolutnímu zatracení a za syna jej přijme cesta.

K portrétu patologické ztracené existence nemá daleko ani pobuda z Uhrovy povídky *Piják*. František hledí „jako zlé dobytče“, je připodobňován ke škebli naplněné bahnem, trpí výčitkami vůči sobě i světu, je znám „jako falešný peníz“, který nedodrží slovo.²⁹⁴ Pijákův příběh je novodobým exemplem, v němž je zobrazen jedinec, který sešel z cesty, a ani přes opakované podání pomocné ruky ostatních mu není pomoci, protože koloběh jeho života už je zkrátka takový.

²⁹⁰ Uher 1970 : 31n.

²⁹¹ Tamtéž : 36.

²⁹² Tamtéž : 41.

²⁹³ Tamtéž : 46, 50, 57.

²⁹⁴ Tamtéž : 58, 60, 67.

Na rozdíl od předchozích kapitol, v nichž jsme dokázali uchopit motivy psa, hladu a zahálky jako poměrně univerzální rysy vyskytující se napříč tuláckými texty, v případě tulácké identifikace a sebeidentifikace nelze postupovat obdobnou cestou, neboť výsledky by byly povrchní a neobsáhly by dané téma uspokojujícím způsobem. Práce to ovšem nebyla zbytečná, rozbor byl užitečný, neboť nastínil jednotlivé motivické shluky, které mezi zkoumanými texty vzájemně rezonují.

V první řadě můžeme konstatovat, že v tuláckých povídkách se uplatňuje cikánský stereotyp.²⁹⁵ „Cikánský způsob života“ se objevuje ve Šrámkově *Slávě života*, Gellnerově *Potulném národě* a Uher k němu odkazuje už jen názvem svých *Kapitol o lidech kočovných*.²⁹⁶ Zatímco u Šrámka funguje k určení rozervanosti postavy a u Gellnera je cikánství v tomto smyslu dokonce něco žádoucího a vysvobozujícího (chce se říci v romantickém duchu), Uher se vůči němu vymezuje. Potulný Michej z Uhrovy *Pastýřské písně* se ani přes nátlak starosty obce nechce vzdát svého způsobu života: „Ať cikán ohýbá hřbet před rukavičkou, ať žebrák před lidumilem, ať voják u raportu, bosák před soudem, dlužník před věřitelem, lokaj před jasností hraběcí – já – jsem svobodný jako oblak na nebi, jako pták v povětří, nikomu nenáležím, před nikým hlavy neskláním, nikdo mi neporoučí: ani pán, ani poručník,

²⁹⁵ Tímto odkazujeme k bádání Daniela Soukupa, který se zabýval obrazem cikánů v české literatuře devatenáctého století. Soukup má za konstruktivní rysy literárních cikánů svobodné nomádství, niternou spjatost s hudbou, tancem a přírodou, přebujelou emocionalitu (pomstychtivost, vášnivost, ale též trpný bol), skutečné či předstírané magické schopnosti a kriminální sklony. Dále konstatuje, že „vztahy ostatních postav k cikánům i jejich celkové ztvárnění oscilují mezi toužebným obdivem a stigmatizujícím opovržením, mezi fascinací a pocitem ohrožení“. Při své analýze pracoval s Lindovým dramatem *Jaroslav Šternberg v boji proti Tatarům*, s Máchovými *Cikány* a jeho raným dílem *Zigeunerlied*, se Sabinovou povídkou *Msta*, Tylovou povídkou *Cikán houslista*, vybranými básněmi Bohumila Jandy (především *Jan Talafús z Ostrova*), s Nerudovým *Divokým zvukem*, básněmi Adolfa Heyduka, ranou ještědskou povídkou *Cikánka* Karoliny Světlé, s Vrchlického povídkou *Satanela* anebo humoreskou *Cikánka* z pera Svatopluka Čecha. Tato díla považuje za význačné projevy literárního cikánství v české literatuře 19. století. Viz Soukup 2010 : 733; Soukup 2013.

²⁹⁶ Synonymní vnímání tuláctví a cikánského způsobu života dokládají i dobové historické prameny. V jednom ze soudních záznamů stojí: „[...] on budoucně toho cikánského života se zbavuje a více se potulovati nebude, následovně raděj mezi lidmi dobrými sloužiti jako kdy prve slibuje““. Cit. dle Himl 2007 : 143 – slova lomnického purkmistra a rady, 1740 (Státní oblastní archiv Třeboň, Velkostatek Třeboň: Sign. I B 4 E 11, případ Honzy Pinky: 1739).

ani kontrolor.²⁹⁷ V této promluvě se Michej neztotožňuje ani s jednou ze zmiňovaných skupin a dává na odiv svou příslušnost svobodného člověka, který je, na rozdíl od ostatních, opravdu volný. Starosta mu vyčítá netaktní způsoby a nezdvořilost.²⁹⁸ V Uhrově případě je tedy svoboda povýšena na jakousi nejvyšší ctnost vůbec, díky níž je tulák povznesen nad celou společnost i materiální statky.

Tuláci často svůj stav odůvodňují jakousi vášní, pro niž užíváme termínu *wanderlust*, zmiňovanou už v předchozí kapitole. Takovému niternému puzení dává prostor jak Uher („Já mám teď v nohách něco škádlivého. Nadlehčuje mě to od země, nadnáší jako plevu a nese – vpřed...“),²⁹⁹ tak Hašek („Když jsem usnul, viděl jsem dálku a když jsem se probudil, šel jsem do té dálky.“)³⁰⁰ Následování vášně je vlastně manifestací svobodomyslnosti individuality. Vášnivost zde nefiguruje jako prvek nízkosti, ale naopak jako vznešený cíl i prostředek.

V protikladu k tomu je tulák pochopitelně často zobrazován jako zbědovaná postava v otrhaných šatech, která vzbuzuje buď soucit, nebo odpor, případně obojí současně. Takovou přímou charakteristiku nacházíme u všech citovaných autorů (Uher, Hašek, Šrámek). S ní se pojí i jakási estetika hnusu, kdy je tulák vypravěčem i sám sebou popisován jako „hromádka hnoje“ mající v duši bahno (Šrámek, Uher), což má bezpochyby zdůraznit zhýralost a vyděděnost těchto postav. V kontrastu k výše řečenému však postavami prostupuje morální kredit (Hašek, Uher, Šrámek) a vnímatel se pak mnohdy ocitá před rozporem, kdy „hrdina sice je pokleslý a hnusný, ale i tak je to dobrý člověk“. Jde o zcela triviální rovinu archetypálního pojetí dobra – kladný a sympatií hodný hrdina je ten, který je hezký, hodný a poslušný, v případě tuláka je jeho profil kontrastní, tulák není líbivý.

Pokud jsme hledali tuláckou identifikaci, šlo nám vlastně zase jen o potvrzení hierarchizovaného vidění světa, jenž se v těchto povídkách uplatňuje. Tulácké postavy nastavují společnosti zrcadlo, kritizují ji, pronášejí lecjaké mravní soudy na adresu společnosti jakožto celku, ale i sebe sama. Tulák se buďto proti ostatním postavám hodnotí jako méněcenný, nevidí svou hodnotu, protože nemá svoje bydliště a zázemí,

²⁹⁷ Uher 1970 : 75n.

²⁹⁸ Uher 1970 : 77.

²⁹⁹ Tamtéž : 41.

³⁰⁰ Hašek 1958 : 152.

anebo naopak ostatními opovrhuje či se nad ně povyšuje, protože má svobodu, již velebí jako vůbec nejvyšší možnou hodnotu. Jde tedy o dva různé náhledy na svobodu. Bezpochyby je svoboda odlišnou hodnotou pro tuláka a jinou zase pro usedlého úředníka; oba však mohou být nositeli otázky, v čem spočívá hodnota jejich života a zda je život, který žijí, v pořádku, nebo je dán určitými kritérii, která jsou naplňována automaticky, neuvažuje se o nich, a proto také postavám nepřipadá na mysl jakákoliv alternativa. Z dnešního pohledu bychom mohli říci, že tehdejší literární tulák je ztělesněním jinakosti, stojí mimo mainstream a reprezentuje alternativní životní styl a subkulturu. Z hlediska pohledu dobového vnímatele se však může jednat o výjevy z morálního hlediska zpupné až mravně sporné, neboť zobrazované postavy se dopouštějí protiprávního jednání.

Při tvoření fikčního světa³⁰¹ autor čerpá ze světa aktuálního mnoha způsoby: přejímá jeho prvky, kategorie a makrostrukturní modely, vypůjčuje si holé fakty, kulturní realémy nebo diskurzní rysy, zakotvuje fikční příběh v nějaké dějinné události, sdílí referenční rámce nebo slučuje aktuální místa pro vytvoření fikčního dějiště.³⁰² Fikční svět tuláckých povídek vnímáme jako systém řízený určitými normami, k nimž musí být postavy nutně v určitém vztahu. Řád takového systému vyrůstá z ideologicko-mocenského podhoubí byrokratického aparátu, který přebírá prvky a realie aktuálního světa. Postavy pak představují typy, jež mohou naplnit realitu světa ustrojeného tímto způsobem. Světa, jehož „vlastnosti, struktury a způsob existence jsou v podstatě nezávislé na vlastnostech, strukturách a způsobu existence aktuálního světa.“³⁰³ Hodnoty systému jsou reprezentovány postavami, jejich charakteristikou a možnostmi korespondovat s povahou systému, či naopak systém poškozovat nebo s ním nesouhlasit. Postavy uskutečňují vůči dominujícímu řádu a jeho taktikám rozličné strategie: subverzivní, konformní nebo konsenzuální. Tulák zastává strategii subverzivní, je to narušitel zavedených pořádků, který vzbuzuje rozruch. Pokud se uchýlí ke konformní či konsenzuální strategii, je to obyčejně jen součástí dočasné zastávky jeho potulky.

³⁰¹ Teoretickými pasážemi navazujeme na vlastní diplomovou práci, viz Hazuchová 2015.

³⁰² Doležel 2003 : 34.

³⁰³ Tamtéž : 37.

Fikční svět povídek stojí na základovém kameni moci, jež pochází z deontických omezení. „Jakmile jsou do světa zavedeny D-normy, všechny vykonávané akce jsou podrobeny deontickému hodnocení.“³⁰⁴ Jedná se o limity, které předurčují normy systému. Dle nich se odvozuje, jaké akce jsou zakázány, jaké povinny a co je dovoleno. Rozlišujeme kodexové normy platné v celém světě (těmi jsou předpisy, nařízení aparátu) a subjektivní normy specifikující zákazy nebo povinnosti pro jednotlivce (konvence, úzus). Z interakce s D-normami vyplývá možnost jejich porušení a konfliktu jako původce události.

Při interpretaci tuláků v předválečných povídkách uplatňujeme pohled na fikční svět jako na byrokratický mocenský systém nastavený D-normami: na obecné úrovni předpisy, na úrovni subjektivní pak konvencemi odvozenými z předpisů a morálkou usedlíků. Při analýze jsme v podstatě sledovali, jaký je poměr postavy k hodnotovému uspořádání reprezentovanému systémem byrokracie (*Vagabundengesetz*) nebo řádem usedlíků (konvencionalismus, majetnictví).

Přestože z moci neodvozujeme všechny nerovnosti, nelze jí upřít vliv na strukturaci světa i na podmínky interakce postav: „Moc je prostředek, jímž jedna osoba – držitel moci – kontroluje intence a konání jiné osoby – podřízeného. Nastolení moci vnáší do konatelské sestavy nové uspořádání, mění ji v asymetrickou hierarchii [...]. Moc je obecný motivační faktor, který se uplatňuje ve všech formách interakce: osoba – osoba, osoba – skupina, skupina – skupina.“³⁰⁵ V tuláckých povídkách se setkáme s dvojím pojetím. Tulák je buď v submisivní pozici oproti systému, zmítaný nelibostí usedlíků, kteří jej utlačují a odmítají, anebo v tomto ohledu dochází k určitému paradoxu, kdy tulák stojí v opozici k systému, ba spíše se posouvá až zcela na hranu systému (většinou svou svobodnou vůlí) a projevuje svou rebelující individualitu bez ohledu na systémové normy a požadavky.

³⁰⁴ Doležel 2003 : 127.

³⁰⁵ Tamtéž : 111.

Závěr

Nápad blíže se věnovat tulákovi v české literatuře vznikl v roce 2016 a čerpal ze dvou na sobě poměrně nezávislých myšlenkových pochodů – jedním z nich je pojetí *problematizující postavy* podle Daniely Hodrové, pojem, do něhož je řazen i tulák, a tím druhým je především osobní obliba Haškových předválečných povídek z cest. Propojení těchto dvou „světů“ tvoří podhoubí práce, v jejímž závěru se nyní nacházíme.

Jaký je tedy *tulák v české próze před první světovou válkou*? Pod toto označení zahrnujeme postavu z knižních prvotin nebo rané tvorby autorů narozených kolem roku 1880. Postavu, která obvykle již svou samotnou existencí narušuje řád fikčního světa, jehož pravidly se neřídí – nebydlí na jednom místě, nepracuje, toulá se. Ve fikčním světě, v němž se předválečný tulák vyskytuje, se na jedné straně projevují dobové realie v podobě protituláckých opatření nebo zkušenost autora s potulováním, na straně druhé možná návaznost na zahraniční literaturu s obdobnou tematikou. I přesto, že jednotlivým tulákům můžeme přiřadit různá přízviska – melancholický, sentimentální, radikální, groteskní..., nacházíme několik rysů, které jsou jim společné.

Tulák, vzpurná individualita potulující se krajinou, působí na usedlíky, kteří obývají statky, jako cizinec. Reprezentuje něco „ještě dynamického“ ve světě, kde je pravidlem být ukotven na místě. Slovy Alfreda Schütze bychom mohli tvrdit, že tulák nesdílí s usedlíky *cultural pattern of group life*, s odvoláním na Georga Simmela bychom zase mohli poukázat na tulákovu odpoutanost od určitého vymezeného prostoru. Právě opozitní vztah mezi tulákem a „zbytkem světa“ stojí v pozadí navenek demonstrovaného mechanismu vyloučení, který tato postava zpravidla zažívá.

Jak se taková exkluze projevuje ve fikčním světě tuláckých próz z doby před první světovou válkou, můžeme sledovat mimo jiné na motivu psa. Tulák obvykle nebývá majoritní společností přijímán vstřícně a pes v tomto případě pouze tlumočí postoj většiny vůči tulákovi. V díle Uhrově, Olbrachtově, Šrámkově, Haškově či Šlejharově se setkáváme s opakovaným aktem přijetí vandrůčků, jenž nabývá několika podob, od přívětivého nebo podmíněného akceptování až k obvyklejšímu odmítnutí či vyhnání. Paralelně s tím dochází též k vyprázdnění smyslu aktu přijetí a demaskování hodnotového vzorce majority.

Kdo neměl určitého bydliště, bez zaměstnání se potuloval a nebyl schopen „prokázati, že má prostředky ke své výživě“, mohl být dle tzv. protituláckého zákona z roku 1873 stíhán pro přestupek zahálčivosti. Takto odsouzenému byl vyměřen trest vězení v délce od osmi dnů do tří měsíců, případně následný až tříletý úřední dohled. Dobové statistiky dokládají horentní počty osob potahovaných za potulku, k čemuž patrně docházelo nejen vlivem vzrůstu nezaměstnanosti po vypuknutí hospodářské krize, ale také široce vymezeným pojmem tulák.

Vskutku ukázkový literární obraz takto odsouzeného tuláka najdeme v povídce Jaroslava Haška *Spravedlnost v Bavořích* (1909). V onom textu, a podobně v některých dalších „tuláckých prózách“ české provenience z doby před první světovou válkou, můžeme sledovat také jakýsi doprovodný motiv obžerství či opilství, který zásadním způsobem podmiňuje způsob, jakým čtenář vnímá jednotlivé postavy tuláků. Při srovnání tohoto motivu v předválečném díle již zmiňovaného Jaroslava Haška, Josefa Uhra (*Kapitoly o lidech kočovných*) nebo Ivana Olbrachta (*O zlých samotářích*) apod. můžeme o tulákovi hovořit buď jako o groteskní figuře, nebo naopak o melancholické postavě, již více než tělesná potřeba ovládá touha po potulce neboli *wanderlust*.

Čemu jsme se v této práci nevěnovali a co by mohlo být předmětem dalších úvah na dané téma? Tuláckou písňovou tvorbu jsme zmínili pouze okrajově a obecně v podkapitole *Tulák jako kulturní vzorec* v souvislosti s uvažováním sociologa Roberta E. Parka, který věnoval pozornost protestním písním amerických hoboos, chvalozpěvům oslavujícím rebely nebo tragickým baladám popisujícím strasti zažívané na dlouhé tíživé cestě.³⁰⁶ Nejčastěji písně vznikaly ve vězení, kde hoboos ventilovali svůj nepokoj do tvorby. V námi zkoumaných povídkách se „tulácké písně“ nacházejí v textech Ivana Olbrachta, kde řeka zpívala „podivnou, barbarskou, tuláckou písničku“,³⁰⁷ u Jaroslava Haška, kde si zpívají vězni na cele, „otevřeným oknem nesla

³⁰⁶ Park 1925 : 160.

³⁰⁷ Olbracht 1926 : 74n.

Zelené jsou břehy a černé jsou lesy, / nebe jest modré a tvrdé jsou tesy; / nebude zítra, není již včera, / Jizera, Jizera. // Vpravo hora, vlevo hora, / dole stín a slunce shora. / Letím, letím, vír se vzteká, / řeka, řeka. // Bratře slunce, sestro vlnu, / sestro vlnu, sestro rybko, / sestro vráno, bratře strome, / bratře písku, bratře listku, / zpívám vám písničku. // Opilá, opilá jase a životem, / pěnami stříkám. Nač moje síla? / Balvany s cesty! Balvany s cesty! / Zelené jsou břehy a města jsou bílá; / nebude zítra, není již včera, /

se ven stará polská tulácká píseň“,³⁰⁸ a Maxima Gorkého.³⁰⁹ Zatímco u Olbrachta jde o jakousi artistní stylizaci (verš „sladko je žítí“ pochází od Otokara Březiny) a Haškem zaznamenaný popěvek je autentický, jde o původní píseň polských povstalců z lednového povstání 1863–1864, jsou u Gorkého motivy velmi obecné.³¹⁰ Tulácká písňová tvorba v tomto smyslu je rozmanitá, a jak ukazuje náš malý exkurz, také nestejnorodá v původnosti, proto by mohla vydat na samostatnou studii.

Velmi okrajově jsme se zabývali také „tulákem-kouzelníkem“ (D. Hodrová) reprezentovaným v české literatuře postavou krysaře. Jak Dykův *Krysař* (1911–1912), tak postava z povídky *Krysař a holky* (1910) Františka Langera spadá do našeho časově vymezeného rámce primární literatury. S ohledem na původnost postavy v pověsti a odrazy v dalších typech umění by stálo za to hlouběji prozkoumat, jakým způsobem se krysař vztahuje k tulákovi, obzvláště v poměru k majoritě fikčního světa či svobodné vůli.

Jizera, Jizera. // Pestré barvy, zlaté slunce, / bratře břehu, matko země, / líbejte mě, líbejte mě! / Líbej, slunce, líbej, lístku, / líbej, břehu, bratře břehu! – / Sestro skálo, sestro pěno, / bratře mraku, bratře ptáku, / sestro sosno, bratře Jozko, / jak jest sladko žítí! //

³⁰⁸ Hašek 1955 : 225. Czemu tęsknić za chatą / czy nie lepiej za kratą //

³⁰⁹ Gorkij 1955 : 157n. Ech ty větre mů-ůj... / Rozežen ty mraky černé...! / Rozvěj, větre, rozvěj... / Rozvěj ten můj smutek, zármutek... /...Aby zasvitlo mi slunko jasné... / Aby se mi žilo, mládci dobrému... / Ech, bezstarostně, volně... vesele...! / Ej, volně... vesele-e...! / Ech, po nebo se honí... / Mraky černé-é... / A to moje srdce pláčem usedá... //

³¹⁰ Za konzultaci k tomuto tématu a načrtnutí problematiky tulácké písňové tvorby děkujeme prof. PhDr. Jiřímu Fialovi, CSc.

Abstrakt

Autorka: Mgr. Adéla Smékal

Katedra a fakulta: Katedra bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci

Název rigorózní práce: Tulák v české próze před první světovou válkou

Počet znaků: 193 780

Počet titulů použité literatury a zdrojů: 133

Klíčová slova: česká předválečná literatura, tulák, tulácké povídky, tulácké prózy, literární postava, bosák, flanér, vagabund, wanderer, vagabundengesetz, Rakousko-Uhersko, Jaroslav Hašek, Fráňa Šrámek, Ivan Olbracht, Josef Uher, motiv psa.

Abstrakt: Rigorózní práce *Tulák v české próze před první světovou válkou* se věnuje prozaickým textům z dané doby, v nichž se vyskytuje postava tuláka. Pole bádání je vymezeno jednak lexikologicky, ale rovněž v sociologizujících souvislostech (tulák jako kulturní vzorec), dobových právních a společenských souvislostech Rakouska-Uherska (sociální dějiny) nebo s ohledem na obdobné typy postav v jiných evropských literaturách či americké literatuře. Motivická analýza se zaměřuje na motivy společné textům z korpusu primární literatury, který tvoří prvotiny Fráni Šrámka – *Sláva života*, Ivana Olbrachta – *O zlých samotářích* a Jaroslava Haška – „tulácké povídky z cest“, a dále dílo Josefa Uhra *Kapitoly o lidech kočovných* či Františka Gellnera *Potulný národ*. Analýzou motivů psa, opilství, obžerství nebo postrku dochází k formulaci obecnějšího principu, na němž jsou příběhy o tulácích postaveny, a sice aktu přijetí či nepřijetí jejich postavy ostatními postavami fikčního světa a zobrazení tuláka jako nelibivého, nežádoucího, rebelujícího či mírumilovného narušitele zavedených pořádků.

Abstract: The rigorous thesis *Tulák v české próze před první světovou válkou* (The Vagabond in Czech Prose before World War I) deals with the texts of the given period, in which the vagabond as a fictional character appears. The scope of research is delimited both lexicologically and sociologically (the vagabond as a cultural

pattern). As far as the sociological perspective is concerned, the focus is on the legal and social contexts of Austria-Hungary at that time (social history). Finally yet importantly, one has to take into consideration the cognate fictional characters employed in other European or American literatures. The motif analyses provided here are based on the motives common to all the texts, which compose the primary sources, i.e., Fráňa Šrámek's *Sláva života* (The Glory of Life), Ivan Olbracht's *O zlých samotářích* (Mean Loners), Jaroslav Hašek's „short travel stories“, Josef Uher's *Kapitoly o lidech kočovných* (The Chapters on Nomadic People), and František Gellner's *Potulný národ* (The Wandering Nation). Having analysed the motives of the dog, drunkenness, gluttony or “push” (the legal action of being returned to one's home by the police), one may assume some general features which the vagabond stories are made of. Those are, among others, whether the vagabond is acknowledged or not by other fictional characters, or the representation of the vagabond as an unpleasant, unwanted, rebelling or peace-loving violator of the existing state of affairs.

Key words: Czech pre-war literature, vagabond, vagabond short stories, vagabond prose, literary character, bosák, flaneur, wanderer, vagabundengesetz, Austria-Hungary, Jaroslav Hašek, Fráňa Šrámek, Ivan Olbracht, Josef Uher, dog motif.

Literatura

Primární

- ▶ DYK, Viktor. *Krysař*. 7. vyd., (V ČS 1.). Praha : Československý spisovatel, 1958. Edice ilustrovaných novel; sv. 18.
- ▶ GELLNER, František. *Přístav manželství, Potulný národ, Feuilletony*. Praha : Nakladatelství Borový, 1928. Spisy Františka Gellnera. Díl III.
- ▶ GORKIJ, Maxim. *Sebrané spisy Maxima Gorkého : Bývalí lidé*. 1. vyd. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1955.
- ▶ GORKIJ, Maxim. *Bosáci*. 1. vyd. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1955.
- ▶ HAMSUN, Knut. *Tulácké dny*. V Praze: Adolf Synek, 1934. 39 - [I] s. Omnia; Sv. 34.
- ▶ HAŠEK, Jaroslav. *Črty, povídky a humoresky z cest*. 1. vyd. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1955. Spisy Jaroslava Haška (SNKLHU); s. 1.
- ▶ HAŠEK, Jaroslav. *Loupežný vrah před soudem*. 1. vyd. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958. Krásná literatura. Spisy Jaroslava Haška (SNKLHU); sv. 11.
- ▶ HAŠEK, Jaroslav. *Trampoty pana Tenkráta*. Praha : Odeon, 1973. 155 s.
- ▶ LANGER, František. *Zlatá Venuše : kniha prósy*. V Praze : Nákladem Grosmana a Svobody, 1910. Slunečnice (Grosman a Svoboda); roč. 2., sv. 3.
- ▶ OLBRACHT, Ivan. *O zlých samotářích*. Praha: Nakladatelství Fr. Borový, 1926.
- ▶ ŠLEJHAR, Josef Karel. *Dojmy z přírody a společnosti: Co život opomíjí*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2002. Česká knižnice. ISBN 80-7106-466-1.
- ▶ ŠRÁMEK, Fráňa. *Sláva života : první prósy*. Praha : Fr. Borový, 1919. Edice Června; sv. 4.
- ▶ UHER, Josef. *Kapitoly o lidech kočovných*. Praha: Odeon, 1970. 218, [4] s. Skvosty; Sv. 52.

Sekundární

Kněžní monografie, studie a časopisecké články:

- ▶ ADAMOVÁ, Lenka. *Ivan Olbracht*. 1. vyd. Praha : Horizont, 1977. Medailóny; sv. 20.
- ▶ ALIEVA, D., TÍŽIK, M. (eds.) *Príspevok Alfreda Schütza k sociologickej teórii*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), Bratislava: Sociologické nakladatelství SAV, 2012.
- ▶ ALLEN, John. *Homelessness in American Literature : Romanticism, Realism and Testimony (Studies in American Popular History and Culture)*. New York, London : Routledge, 2003 [online]. [cit. 2016-07-13]. Dostupné z: https://books.google.cz/books?hl=en&lr=&id=yNFyv94tGIcC&oi=fnd&pg=PR7&dq=Homelessness+in+American+Literature+Romanticism,+Realism+and+Testimony+Allen&ots=ZS0UMA1KPw&sig=6_ACAp2CTI3ogchLvqJmYOYcgEA&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
- ▶ ANDERSON, Nial. *A study into Hobo Literature*. University of Glamorgan, United Kingdom. Disertační práce [online]. [cit. 2016-07-13]. Dostupné z: <http://www.northbankfred.com/anderson.html>
- ▶ -áský. Josef Uher – Kapitoly o lidech kočovných. *Zvon*, 1906, roč. 6, s. 525–526.
- ▶ BARŠA, Pavel. *Konstruktivismus a politika identity* [online]. [cit. 2018-12-31]. Dostupné z: http://www.antropoweb.cz/media/webzin/webzin_1-2_2006/03_barsa.pdf
- ▶ BAUDELAIRE, Charles. *Úvahy o některých současnících*. 1. vyd. Praha : Odeon, 1968.
- ▶ BAUMAN, Zygmunt. *Úvahy o postmoderní době*. 1. vyd. Praha : Sociologické nakladatelství, 1995. ISBN 8085850125.
- ▶ BENJAMIN, Walter. Paříž, hlavní město devatenáctého století. *Dílo a jeho zdroj*. 1. vyd. Praha: Odeon, 1979, s. 9–113.
- ▶ BLAŽÍČEK, Přemysl. *Škvoreckého Zbabělci*. 1. vyd. Praha : Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1992.

- ▶ BOČKOVÁ, Hana, ed. *Oldřich Prefát z Vlkanova. Cesta z Prahy do Benátek a odtud potom po moři až do Palestiny*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2007. ISBN 978-80-7106-882-2.
- ▶ BURIÁNEK, František. *Fráňa Šrámek*. 1. vyd. Praha : Melantrich, 1981. Odkazy pokrokových osobností naší minulosti (Melantrich); sv. 63.
- ▶ BURIÁNEK, František. *Fráňa Šrámek*. Vyd. 1. Praha : Československý spisovatel, 1976. Portréty spisovatelů.
- ▶ BURIÁNEK, František. *Generace buřičů: básníci z počátku 20. století*. Praha: Universita Karlova, 1968, 273 s.
- ▶ BURIÁNEK, František. *Národní umělec Fráňa Šrámek*. 1. vyd. Praha : Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1960. Knižnice národních umělců československých (SNKLU).
- ▶ BURIÁNEK, František. *O české satíře: Sborník statí*. Vyd.1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1959. Učebnice vysokých škol.
- ▶ BURIÁNEK, František. *Bezruč, Toman, Gellner, Šrámek : studie o básnících počátku našeho věku*. 1. vyd. Praha : Československý spisovatel, 1955. Postavy a dílo. sv. 10.
- ▶ CURTIS, Lisa D. Morgan: *Getting lost : The search for the archetypal wanderer in literature*. Abstrakt disertační práce. Pacifica Graduate Institute, 2011 [online]. [cit. 2016-07-13]. Dostupné z: <http://gradworks.umi.com/35/28/3528239.html>
- ▶ CUSACK, Andrew. *The Wanderer in Nineteenth-Century German Literature: Intellectual History and Cultural Criticism*. Boydell and Brewer, 2008 [online]. [cit. 2016-07-13]. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?id=dUxP7mCgUv8C&pg=PR4&lpg=PR4&dq=The+Wanderer+in+Nineteenth-Century+German+Literature:+Intellectual+History+and+Cultural+Criticism&source=bl&ots=EvBdQRNWbb&sig=QC41SyXeSq2vsjVENxf0TpT83O0&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwjlrJXs2oHNAhXSERQKHaqtBsgQ6AEITjAG#v=onepage&q&f=false>
- ▶ ČECHOVÁ, Marie, a kol. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV, 1996. Jazykověda. ISBN 80-85866-12-9.

- ▶ ČERVENKA, Miroslav. *Symbole, písně a mýty : studie o proměnách českého lyrického slohu na přelomu století : (Sova, Březina, Neumann, Gellner, Toman)*. 1. vyd. Praha : Československý spisovatel, 1966. Dílna ; sv. 22. ISBN (Váz.).
- ▶ DOKOUPIL, Blahoslav. Básník bídy, hořkosti a vzdoru. *Česká Literatura*, 1979, roč. 27, č. 6, s. 513–521. [online]. [cit. 2021-08-15]. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/43744701>
- ▶ DOLEŽEL, Lubomír. *Heterocosmica : fikce a možné světy*. Praha : Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2003. 311 s. ISBN 8024607352.
- ▶ DROZDA, Miroslav. *Narativní masky ruské prózy*. 1. vyd. Praha : Univerzita Karlova, 1990.
- ▶ DÝMA, Josef. Literatura. Josef Uher. *Lidová revue moravsko-slezská*, 1905, roč. 1, s. 290–292.
- ▶ ECO, Umberto. *Teorie sémiotiky*. Praha: Argo, 2009. ISBN 978-80-257-0157-7.
- ▶ (F. G.). Potulný. Příspěvek v rubrice Drobnosti. *Naše řeč*, ročník 15, 1931, č. 2–3, s. 70. [online]. [cit. 2017-03-10]. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=2274>
- ▶ GEJGUŠOVÁ, Ivana. *František Gellner prozaik a publicista*. Vyd. 1. V Ostravě: Ostravská univerzita, Pedagogická fakulta, 2007. 92 s. Spisy Ostravské univerzity = Scripta Facultatis Paedagogicae Universitatis Ostraviensis; 174/2007. ISBN 978-80-7368-487-7.
- ▶ GEORGE, Henry. Progress and Poverty. New York: Robert Schalkenbach Foundation, 1935. [online]. [cit. 2018-05-06]. Dostupné z: https://mises.org/sites/default/files/Progress%20and%20Poverty_3.pdf
- ▶ GRUZDĚV, Ilja. *Maxim Gorkij*. 1. vyd. Praha : Slovanské nakladatelství, 1951.
- ▶ H. J. Josef Uher – Kapitoly o lidech kočovných. *Lumír*, 1906, roč. 34, s. 293.
- ▶ HAZUCHOVÁ, Adéla. Typologie postav předválečné povídkové tvorby Jaroslava Haška. Olomouc, 2015. diplomová práce (Mgr.). UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI. Filozofická fakulta.

- ▶ HAZUCHOVÁ, Adéla. Protitulácká opatření ve vybraných Haškových, Uhrových a Olbrachtových prózách. *Studia Et Documenta Slavica* 2020, 8(2), s. 67–78. [online]. Dostupné z: <https://doi.org/10.25167/SetDS/2019/2/6>
- ▶ HIML, Pavel. Zrození vagabunda: neusedlí lidé v Čechách 17. a 18. století. Vyd. 1. Praha: Argo, 2007. 371 s., [22] l. obr. příl. Každodenní život; sv. 38. ISBN 978-80-7203-917-3.
- ▶ HLAVAČKA, Milan. Postrk. Milan Hlavačka. In: *Útisk, charita, vyloučení : sociální 19. století : sborník příspěvků z 34. ročníku mezioborového sympozia k problematice 19. století : Plzeň, 27.2.-1.3.2014* / Praha : Academia, 2015 s. 330–341.
- ▶ HODROVÁ, Daniela (ed.). *Proměny subjektu. Sv. 2.* Pardubice : Mlejnek, Ústav pro českou a světovou literaturu AV ČR, 1994. ISBN 8085778025.
- ▶ HODROVÁ, Daniela a kol. -- *Na okraji chaosu -- : poetika literárního díla 20. století.* 1. vyd. Praha : Torst, 2001. ISBN 80-7215-140-1.
- ▶ HODROVÁ, Daniela. Postava tuláka, loupežníka a kouzelníka. *Česká literatura* 1984, č. 5, s. 443–459.
- ▶ JANÁK, Jan: Rakouský protitulácký zákon z roku 1873 jako pokus o řešení společenských důsledků průmyslové revoluce. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, řada historická. 1969, C 16, s. 73–102. [online]. [cit. 2018-05-06]. Dostupné z: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/102279/C_Historica_16-1969-1_6.pdf?sequence=1
- ▶ JANKOVIČ, Milan. Vztah ke skutečnosti v uměleckých počátcích Jaroslava Haška. *Česká literatura* 5, č. 4 (1957): 441–47. <http://www.jstor.org/stable/43322346>.
- ▶ KEDRON, Katerina. *Genderové aspekty ve slovanské frazeologii: (na materiálu běloruštiny, polštiny a češtiny).* Praha : Karolinum, 2014. *Studia philologica Pragensia.* ISBN 978-80-246-2221-7. [online]. [cit. 16-08-2017]. Dostupné z: <https://books.google.cz/books?id=P4pUBAAAQBAJ&pg=PA74&lpg=PA74&dq=ps%C3%AD+syn+nad%C3%A1vka&source=bl&ots=p32S02ztQW&sig=1gGhlQ1SjxERkJ-uUkVdFW4nQS8&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwi4pOzS3N7VAhVFtRoKHf>

ZKAscQ6AEIOzAD#v=onepage&q=ps%C3%AD%20syn%20nad%C3%A1v
ka&f=false

- ▶ KJELLÉN, Alf. *Flanären och hans storstadsvärld : Synpunkter på ett litterärt motiv*. Stockholm : Almqvist och Wiksell, 1985.
- ▶ KNAP, Josef. *Fráňa Šrámek*. Praha : Fr. Borový, 1936. Postavy a dílo (Borový); sv. 13.
- ▶ KNĚZEK, Libor. *O Ivanu Olbrachtovi*. 1. vyd. Praha : Mladá fronta, 1951. Na pomoc čtenářským kroužkům ČSM; 5.
- ▶ KOŘÍNKOVÁ, Lucie. František Gellner si za ženu vezme gorilu. *Česká literatura* 62, č. 1 (2014): 3–34. <http://www.jstor.org/stable/43322209>.
- ▶ KOŘÍNKOVÁ, Lucie. *František Gellner : text - obraz - kontext*. Vydání první. Praha : Akropolis, 2017. ISBN 978-80-7470-123-8.
- ▶ KOSÁK, Michal. Reedice spisů Františka Gellnera. *Česká literatura* 56, č. 2 (2008): 289–91. <http://www.jstor.org/stable/42687400>.
- ▶ KOUTNÁ, Jana. Ženy na scestí. Příspěvek k životu tulaček, zlodějek a taškářek v polovině 18. století. Koutná, Jana. In: *Vodňany a Vodňansko / Vodňany : Městské muzeum a galerie ve Vodňanech* 5, (2002,) s. 59–74.
- ▶ LINHARTOVÁ, Věra. Tulák a tuláctví v literatuře. In : *Cesty a cestování v jazyce a literatuře. Sborník příspěvků z konference konané 6. – 8. 9. 1994. Ústí nad Labem : Pedagogická fakulta University J. E. Purkyně, Katedra bohemistiky*, 1995, s. 167– 170.
- ▶ MAFFESOLI, Michel. *O nomádství: iniciační toulky*. Praha: Prostor, 2002. Střed. ISBN 80-7260-069-9.
- ▶ MARTEN, Miloš. Nová česká prosa. *Moderní revue: Moderní revue pro literaturu, umění a život*. Praha : Arnošt Procházka, 10.1902 – 9.1903, 9(XIV), s. 549–560. ISSN 1212-5962. [online]. [cit. 2021-08-15]. Dostupné z: <http://www.digitalniknihovna.cz/cbvk/uuid/uuid:adfeb35c-435e-11dd-b505-00145e5790ea>
- ▶ MERHAUT, Luboš. *Cesty stylizace : (stylizace, "okraj" a mystifikace v české literatuře přelomu devatenáctého a dvacátého století)*. 1. vyd. Praha : Ústav pro českou literaturu AV ČR, 1994. ISBN 8085778033.

- ▶ MERTON, Robert King. *Social Theory and Social Structure*. Rev. and enl. ed. Glencoe: Free Press, 1957, s. 153–155.
- ▶ MERTON, Robert King. *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2000. Moderní sociologické teorie. ISBN 80-85850-92-3, s. 166–170.
- ▶ MOLDANOVÁ, Dobrava. Příspěvek k Interpretaci Šrámkova prozaického díla. *Česká Literatura*, 1964, roč. 12, č. 5, s. 420–425. [online]. [cit. 2021-08-15]. Dostupné z: www.jstor.org/stable/43321320
- ▶ MOLDANOVÁ, Dobrava. *Studie o české próze na přelomu století*. 1. vyd. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, 1993. 221 s. Acta Univ. Purkynianae. Studia lit 2. ISBN 80-7044-055-4. [online]. [cit. 2021-08-15]. Dostupné z: <https://ndk.cz/view/uuid:3a837c50-e22e-11ea-804d-005056827e51?page=uuid:ca2bc58d-01b4-47e7-9116-142f30ad9627>
- ▶ MÜLLER, Richard. Literární Kánon: Modely (Dis)Kontinuity. *Česká Literatura*, 2007, roč. 55, č. 2, s. 167–183. [online]. [cit. 2021-08-15]. Dostupné z: www.jstor.org/stable/42687254
- ▶ NAUŠOVÁ, Michaela. Satirik generace buřičů. *Česká literatura* 23, č. 2 (1975): 164–71. <http://www.jstor.org/stable/43743211>.
- ▶ NIETZSCHE, Friedrich. *Tak pravil Zarathustra: kniha pro všechny a pro nikoho*. 5. vyd. (v Odeonu 1.). Praha: Odeon, 1967. Světová četba.
- ▶ NOSEK, Miloslav. Ivan Olbracht ve vývoji české předválečné prózy. *Česká Literatura*, 1960, roč. 8, č. 1, s. 75–105. [online]. [cit. 2021-08-15]. Dostupné z: www.jstor.org/stable/43321006
- ▶ O. F. Josef Uher – Kapitoly o lidech kočovných. *Naše doba*, 1906, roč. 8, s. 790.
- ▶ OLBRACHT, Ivan, HAVEL, Rudolf, ed. Doslov. *O zlých samotářích*. 5. vyd. (v ČS 1.). Praha: Československý spisovatel, 1960, 178 s.
- ▶ PAPOUŠEK, Vladimír – TUREČEK, Dalibor. *Hledání literárních dějin*. Vyd. 1. Praha ; Litomyšl : Paseka, 2005. Scholares. ISBN 8071857602.
- ▶ PAPOUŠEK, Vladimír. *Dějiny nové moderny : česká literatura v letech 1905–1923*. 1. vyd. Praha : Academia, 2010. ISBN 978-80-200-1792-5.
- ▶ PARK, Robert E. The Mind of the Hobo: Reflections upon the Relation Between Mentality and Locomotion. In: Park, Robert E. et al. *The City*.

Chicago: University of Chicago Press, 1925. [online]. [cit. 2017-06-26].
Dostupné z:

https://books.google.cz/books?id=eQqqAAAQBAJ&pg=PA156&lpg=PA156&dq=IX.+The+Mind+of+the+Hobo:+Reflections+upon+the+Relation+Between+Mentality+and+Locomotion&source=bl&ots=Gc0oZHrhuL&sig=BVYJLcwaTqSuPHkFigNlMm_1UjU&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwiJ3d6_293UAhUGmBoKHXDqAf0Q6AEINDAB#v=onepage&q=IX.%20The%20Mind%20of%20the%20Hobo%3A%20Reflections%20upon%20the%20Relation%20Between%20Mentality%20and%20Locomotion&f=false

- ▶ PÍŠA, Antonín Matěj. *Ivan Olbracht*. 1. vyd. Praha : Vydavatelství ministerstva informací, 1949. Knihnice národních umělců československých (SNKLU).
- ▶ POLAN, Bohumil. *Fráňa Šrámek : básník mládeže a domova*. Praha : Nakladatelství Svoboda, 1947. Životy a díla; sv. 3.
- ▶ PYTLÍK, Radko. Lidovost v Haškových povídkách z cest. *Česká literatura* 7, č. 1 (1959): 1–16. <http://www.jstor.org/stable/43322432>.
- ▶ PYTLÍK, RADKO. Nové rysy literatury na přelomu století (úvaha o koncepci dějin české literatury 1890—1918). *Česká literatura* 32, č. 3 (1984): 203–15. <http://www.jstor.org/stable/43745491>.
- ▶ RÁKOSNÍK, Jakub. *Odvracená tvář meziválečné prosperity: nezaměstnanost v Československu v letech 1918-1938*. V Praze: Karolinum, 2008. ISBN 978-80-246-1429-8. [online]. [cit. 2018-05-06]. Dostupné z: https://books.google.cz/books?id=MxVyBgAAQBAJ&pg=PA51&lpg=PA51&dq=rakousk%C3%BD+protitul%C3%A1ck%C3%BD+z%C3%A1kon+jan%C3%A1k&source=bl&ots=o9Y_GrxoRA&sig=RoX_2d_k9KGbq4idt_cKIq-yKDI&hl=cs&sa=X&ved=0ahUKEwjs_o_1mfHaAhWHyKQKHXL0AX8Q6AEIODAC#v=onepage&q=rakousk%C3%BD%20protitul%C3%A1ck%C3%BD%20z%C3%A1kon%20jan%C3%A1k&f=false
- ▶ RHEINHEIMER, Martin. *Chudáci, žebráci a vaganti: lidé na okraji společnosti 1450–1850*. Praha: Vyšehrad, 2003. Kulturní historie. ISBN 80-7021-579-8.
- ▶ RICKETT, Arthur. *The vagabond in literature. Six portraits*. 1906. [online]. [cit. 2016-07-13]. Dostupné z:

https://archive.org/stream/vagabondinlitera00compuoft/vagabondinlitera00compuoft_djvu.txt

- ▶ ŘEHOŘ, F. S. Josef Uher – Kapitoly o lidech kočovných. *Pokroková revue*, 1906–1907, roč., s. 46.
- ▶ SEZIMA, Karel. Z nové české beletrie. *Lumír*, 1914, roč. 42, s. 261–265.
- ▶ SHAYA, Gregory. The Flaneur, the Badaud, and the Making of a Mass Public in France, circa 1860–1910. *The American Historical Review*. 2004, roč. 109, č. 1, s. 41–77 [online]. [cit. 2016-07-13]. Dostupné z: [http://www.academia.edu/1346674/The Fl%C3%A2neur the Badaud and the Making of a Mass Public in France circa 1860 1910](http://www.academia.edu/1346674/The_Fl%C3%A2neur_the_Badaud_and_the_Making_of_a_Mass_Public_in_France_circa_1860_1910)
- ▶ SCHÜTZ, Alfred. 1944. The Stranger: An Essay in Social Psychology. *American Journal of Sociology*, roč. 49, č. 6, s. 499–507.
- ▶ SCHÜTZ, Alfred. 1945. The Homecomer. *American Journal of Sociology*, roč. 50, č. 5, s. 369–376. [online]. Dostupné z: http://www.jstor.org/stable/2771190?seq=4#page_scan_tab_contents
- ▶ SIMMEL, Georg. Cizinec. In: *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997. Klas : klasická sociologická tradice. ISBN 80-85850-50-8, s. 26–33.
- ▶ SOBEK, Pavel. Josef Uher (1880–1908). Básník s červenou nití. Weles, 2001, s. 47–54. [online]. [cit. 2021-08-15]. Dostupné z: http://www.nehybnost.cz/weles/Weles_13_2001.pdf
- ▶ SOUKUP, Daniel. Rebelanti, Tuláci a Cikáni – Domestikace Jinakosti v Hálkově Venkovské Próze. *Česká Literatura*, vol. 58, no. 6, 2010, pp. 732–757. *JSTOR*, JSTOR, [online]. [cit. 2021-04-29]. Dostupné z: www.jstor.org/stable/42687686
- ▶ SOUKUP, Daniel. „Cikáni“ a česká vesnice: konstrukty cizosti v literatuře 19. století. Vyd. 1. Praha: NLN – Nakladatelství Lidové noviny, 2013. 237 s. Knižnice Dějin a současnosti; sv. 50. ISBN 978-80-7422-243-6.
- ▶ STOKLÁSKOVÁ Zdeňka, Zákonné rozlišení "domácích" a "cizích". Vývoj domovského práva v Rakousku 1750-1863, *Český časopis historický* 102/2004, s. 297–341.
- ▶ ŠALDA, F. X. *O předpokladech a povaze tvorby : výbor z kritického díla*. 1. vyd. Praha : Československý spisovatel, 1978.

- ▶ ŠTINDL, Martin. Tulácké příběhy ze západní Moravy (Pokus o identifikaci okraje barokní společnosti). *Západní Morava* 5/2001, s. 59–81.
- ▶ Teze k dějinám české literatury: literatura 20. století (do roku 1945). *Česká literatura* 10, č. 4 (1962): 377–425. <http://www.jstor.org/stable/43321205>.
- ▶ TOMAN, Karel. *Melancholická pouť*. V Praze : Fr. Borový, 1930.
- ▶ TROCHTOVÁ, Zina. První prózy Fráni Šrámka. Sobotka 1958, vlastivědný sborník. MNV Sobotka, 1958, s. 38–45.
- ▶ TROST, Pavel. Ještě k názvosloví selského vozu. *Drobnosti. Naše řeč, ročník 62 (1979), číslo 1*, s. 54–56. [online]. [cit. 2018-05-06]. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6105>
- ▶ UHER, Josef, HÝSEK, Miloslav, ed. Doslov. *Dílo*. Praha: Československý spisovatel, 1954, 737 s.
- ▶ UHER, Josef, OPELÍK, Jiří, ed. Doslov. *Kapitoly o lidech kočovných a jiná próza*. Brno: Nakladatelství Blok, 1973, 154 s.
- ▶ VŠETIČKA, František. Prozaický debut Josefa Uhra. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity *Studia minora Facultatis philosophicae Universitatis Brunensis. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Brno. Řada V literárněvědná bohemistická*, 2006, č. 9, s. 25–30. [online]. [cit. 2021-08-15]. Dostupné z: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/104792/V_Bohemia_Litteraria_09-2006-1_5.pdf?sequence=1
- ▶ ZACHAR. Josef Uher – Kapitoly o lidech kočovných. *Rudé květy*, 1906, roč. 6, s. 46. [online]. [cit. 2021-08-15]. Dostupné z: <https://ndk.cz/view/uuid:e8a01b32-e264-11e2-b28b-001018b5eb5c?page=uuid:7d3e95b0-3c60-11e7-82f0-005056822549>

Prameny:

- ▶ Český statistický úřad. Obyvatelstvo – roční časové řady. Graf 3 Přirozený pohyb obyvatelstva v letech 1785–2021. Aktualizováno 3. 8. 2022. [online]. [cit. 2022-09-04]. Dostupné z: https://www.czso.cz/csu/czso/obyvatelstvo_hu
- ▶ Tzv. Protitulácký zákon z r. 1873. TAUCHEN, Jaromír - SALÁK, Pavel. Říšská sbírka zákonů, Moravská sbírka zákonů (1849-1918) – virtuální

knihovna [online]. 1 vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2010. ISSN 1802-128X. [cit. 2018-05-06]. Elportál. Dostupné z: <https://is.muni.cz/do/1499/el/estud/praf/ps09/dlibrary/web/rs.html>

Slovníkové příručky, dějiny literatury:

- ▶ BURIÁNEK, František. *Česká literatura 20. století : (od moderny devadesátých let do současnosti)*. 1. vyd. Praha : Orbis, 1968. Malá moderní encyklopedie (Orbis); sv. 62.
- ▶ BURIÁNEK, František. *Česká literatura první poloviny XX. století*. Vyd. 1. Praha : Československý spisovatel, 1981.
- ▶ HAVEL, Rudolf, OPELÍK, Jiří, ed. *Slovník českých spisovatelů*. Praha: Československý spisovatel, 1964, 625 s., [40] s. obr. příl. ISBN (Váz.).
- ▶ HOLUB, Josef a František KOPEČNÝ. *Etymologický slovník jazyka českého*. 3. přeprac. vyd. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1952.
- ▶ HOLÝ, Jiří et al. *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha : Lidové noviny, 1998. Česká historie; sv. 4. ISBN 8071063088.
- ▶ HRABÁK, Josef, TICHÁ, Zdeňka, JEŘÁBEK, Dušan. *Průvodce po dějinách české literatury*. 1. vyd. Praha : Orbis, 1976. Pyramida (Orbis).
- ▶ CHALOUPKA, Otakar. *Příruční slovník české literatury od počátku do současnosti*. Vyd. 1. Brno : Centa, 2005. ISBN 8086785033.
- ▶ KLÉGR, Aleš. *Tezaurus jazyka českého: slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných*. Vyd. 1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2007. ISBN 978-80-7106-920-1.
- ▶ LEHÁR, Jan. *Česká literatura od počátků k dnešku*. 2., dopl. vyd. [i.e. 3. vyd.]. Praha : NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2008. Česká historie sv. 4. ISBN 9788071069638.
- ▶ *Lexikon české literatury : osobnosti, díla, instituce*. 2, H-L ; Dodatky k LČL 1, A-G. Vyd. 1. Praha : Academia, 1993. ISBN 8020004688.
- ▶ *Lexikon české literatury : osobnosti, díla, instituce*. 3, M-Ř. 1. vyd. Praha : Academia, 2000. ISBN 8020007083.

- ▶ *Lexikon české literatury : osobnosti, díla, instituce*. 4, S-Ž ; Dodatky k LČL 1-3, A-Ř. Vyd. 1. Praha : Academia, 2008. ISBN 9788020015723.
- ▶ MACHALA, Lubomír et al. *Panorama české literatury*. (1), Do roku 1989. Vydání první. Praha : Knižní klub, 2015. Universum. ISBN 978-80-242-4818-9.
- ▶ MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. 2., opr. a dopl. vyd. Praha: Academia, 1968.
- ▶ MALINA, Jaroslav, a kol. *Antropologický slovník*. Brno: Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity, 2009 [online]. Dostupné z: <https://is.muni.cz/do/1431/UAntrBiol/el/antropos/slovník.html>
- ▶ MENCLOVÁ, Věra - VANĚK, Václav. *Slovník českých spisovatelů*. 2., přeprac. a dopl. vyd. Praha : Libri, 2005. Slovníky spisovatelů (Libri). ISBN 8072771795.
- ▶ MUKAŘOVSKÝ, Jan, BLAŽÍČEK, Přemysl, Zdeněk PEŠAT a Eva STROHSOVÁ, ed. *Dějiny české literatury. [Díl] 4, Literatura od konce 19. století do roku 1945*. Praha: Victoria Publishing, 1995, 714 s. ISBN 8085865483.
- ▶ NOVÁK, Arne, NOVÁK Jan Václav. *Přehledné dějiny literatury české: od nejstarších dob až po naše dny*. 5. vyd. Brno: Atlantis, 1995, 1804 s. ISBN 8071081051.
- ▶ PAPOUŠEK, Vladimír. *Dějiny nové moderny: česká literatura v letech 1905–1923*. Praha: Academia, 2010, 627 s. ISBN 978-80-200-1792-5.
- ▶ REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2001. ISBN 80-85927-85-3.
- ▶ Sociologická encyklopedie. Sociologický ústav AV ČR [online]. [cit. 2021-04-29]. Dostupné z: https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Hlavn%C3%AD_strana
- ▶ TRÁVNÍČEK, František. *Slovník jazyka českého*. 4. přeprac. a dopl. vyd. Praha: Slovanské nakladatelství, 1952.
- ▶ Ústav pro českou literaturu (Akademie věd ČR). *Slovník českých spisovatelů*. 1. vyd. Praha : Československý spisovatel, 1964. ISBN (Váz.).
- ▶ Ústav pro jazyk český AV ČR. *Slovník spisovné češtiny* [online]. 2008–2016. [cit. 2016-07-13]. Dostupné z: <http://prirucka.ujc.cas.cz/>

- ▶ Ústav pro jazyk český AV ČR. *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. 2011. [cit. 2016-07-13]. Dostupné z: <http://ssjc.ujc.cas.cz/>
- ▶ Ústav pro jazyk český. *Průruční slovník jazyka českého* [online]. 2007–2008. [cit. 2016-07-13]. Dostupné z: <http://bara.ujc.cas.cz/>
- ▶ VOISINE-JECHOVÁ, Hana. *Dějiny české literatury*. Přeložil Aleš HAMAN. Jinočany: H&H, 2005, 625 s. ISBN 8073190311.
- ▶ VŠIANSKÝ, Jan – PALA, Karel. *Slovník českých synonym*. Praha: Lidové noviny, 1994. ISBN 80-7106-059-3.
- ▶ WIERZBICKA, Anna. *Sémantika: elementární a univerzální sémantické jednotky*. Praha: Karolinum, 2014. Lingvistika. ISBN 978-80-246-2289-7.